

İHYA

İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

16. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA OSMANLI DEVLETİ'NDE ZİMMÎ İSYANLARI VE BUNLARIN ÖRFÎ HUKUK-ŞER'Î HUKUK AÇISINDAN İNCELENMESİ: ARNAVUT ZİMMÎLERİ ÖRNEĞİ*

AN ANALYSIS OF DHİMMÎ REBELLIONS IN OTTOMAN EMPIRE DURING THE SECOND HALF OF 16TH CENTURY IN TERMS OF CUSTOMARY LAW-SHARÎ'AH LAW: THE CASE OF ALBANIAN DHİMMÎS

Fatih ŞABANİ

Dr., İbn Haldun Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Daire Başkanlığı.
shabani.fation@gmail.com, orcid.org/0000-0002-1845-1411.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7513168>

Geliş Tarihi / Received: 17 Ekim 2022 / 17 Ekim 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 23 Kasım 2022 / 23 Kasım 2022

Yayın Tarihi / Published: 10 Ocak 2023 / 10 January 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Ocak – Bahar 2023/ January-Spring 2023

Cilt / Volume: 9, Sayı / Issue: 1, Sayfa / Pages: 150-180.

Cite as / Atıf: Şabani, Fatih. "16. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Zimmî İsyanları ve Bunların Örfî Hukuk-Şer'î Hukuk Açısından İncelenmesi: Arnavut Zimmîleri Örneği" [An analysis of Dhimmî Rebellions in Ottoman Empire During the Second Half of 16th Century in Terms of Customary Law-Sharî'ah Law: The Case of Albanian Dhimmîs]". İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi- İhya International Journal of Islamic Studies, 9/1 (Ocak/January 2023), 150-180.

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

OpenAIRE **ROZİN** **OPEN ACCESS**

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ihya>

* Bu makale, 2020 yılında tamamlanan "Arnavutluk'ta Çıkan İsyanların Osmanlı-İslam Ceza Hukuku Açısından Değerlendirilmesi" başlıklı doktora tezinden istifade edilerek hazırlanmıştır.

Öz

Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında yaşayan çeşitli etnik ve dini grupların zaman zaman hükümete veya bölgedeki devlet yetkililerine karşı farklı sebep ve nedenlerle isyan ettikleri görülmektedir. Osmanlı tarihini ve hukukunu inceleyen araştırmacılar daha çok müslümanlar tarafından meydana gelen Yeniçeri ve Celâlî isyanlarını siyasî ve tarihî açıdan incelemiş olup bunların hukukî boyutlarını tetkik ve analiz eden çok az araştırma yapılmıştır. Özellikle klasik dönemde zimmî statüsünde bulunan Osmanlı tebaanın çıkardığı isyanlar müstakil olarak inceleme konusu yapılmamıştır. Binaenaleyh zimmî isyanlarının siyasî, tarihî ve hukukî bakımından inceleyecek ve bu konuda Osmanlı Devleti'nin izlediği politikalar, âsilere yönelik aldığı tedbirler ve suçlulara uyguladığı hükümleri gün yüzüne çıkaracak akademik araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu makale, 1560–1590 yılları arasında zimmî statüsündeki Arnavutların çıkardıkları isyanları hukukî yönünden incelemeyi amaçlamaktadır. Ayrıca bu çalışma Osmanlı Devleti'nin zimmî âsilere yönelik hukukî uygulamalarının şer'î hükümlere uyumlu olup olmadığını da tetkik etmeyi hedeflemektedir. Konu Osmanlı merkezî idarenin âsi zimmîlerle ilgili Arnavutluk'taki devlet yetkililerine gönderdiği emirler ve şeyhülislamların bu konuda verdiği fetvalar incelenerek örfî hukuku temsil eden Dîvân-ı Hümâyun kurumu ile şer'î hukuku temsil eden Şeyhülislamlık kurumunun birbiriyle ne kadar uyumlu olduğu ve bunların şer'î hükümlere ne derecede riayet ettikleri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Hukuku, Şer'î Hukuk-Örfî Hukuk, Dîvân-ı Hümâyun Kararları, Zimmî Arnavut İsyanları, Şeyhülislam Fetvaları.

Abstract

Different religious and ethnic groups who were living in the Ottoman Empire occasionally rebelled against the government or the state authorities for various reasons and purposes. Academic researchers studying Ottoman history and law have particularly examined the Janissaries (Yeniçeri) and Celâlî rebellions, which were cropped up by Muslims from a political and historical perspective, but they have not concentrated on the juridical aspects of them. Especially in the early period of Ottoman State, the rebellions made by people who were in dhimmî status have not yet been independently examined. Therefore, we need more academic studies that will examine the dhimmî rebellions in terms of political, historical, and especially legal aspects and reveal the policies followed, the measures taken against the rebels, and the judgments appealed to the criminals by the government. This article focuses on analyzing the legal aspects of Albanian rebellious in dhimmî status between the years 1560-1590. In addition, this study further aims to examine whether the legal rules of Ottoman law against dhimmî rebels were compatible with the sharī'ah injunctions or not. By exploring the orders about the dhimmî rebellious sent by the central administration to the rule authorities in Ottoman Albania and the fatwās handed over by the shaikh al-Islams, we analyzed the verdicts of Imperial Council (Dîvân-ı Hümâyun), which represents the customary law (örfî hukuk), and the fatwas of sheikh al-Islams, which represents the sharī'ah law to notice whether they were compatible with each other, and also to see whether the decisions of these two institutions were in harmony with the sharī'ah provisions.

Keywords: Ottoman Law, Sharī'ah Law-Urfî Law, The Decrees of Imperial Council, Albanian Dhimmî Rebellious, The Fatwās of Shaikh al-Islāms.

Extended Abstract

Ottoman law especially comprises the legal orders and prohibitions of the sultans, mostly for the state regulations and the public sphere, such as organizational, financial, and criminal issues. However, there isn't an accepted opinion among academics about the origin of the legal structure of Ottoman State. Many academics and scholars have researched the nature of these regulations and their connection with the sharī'ah law and have put different opinions on it. The extent to which the legal regulations applied under the name of customary law are compatible with the principles of Islamic law is still a matter of debate. While some researchers like Üçok, Barkan and Heyd claim that all the Ottoman code of laws are composed of customary law, have been developed separately from sharī'ah and fiqh doctrines, and contain provisions contrary to the sharī'ah principles, others like Akgündüz, Aydın argue that these regulations should not be interpreted as contrary to general sharī'ah norms and that they are within the authority given to state administrators by sharia itself. I do not think that the scientific studies on this subject are sufficient so far. Because not all the documents related to the Ottomans in the Ottoman Archive and other archives have been adequately studied yet. Therefore, without a detailed classification and analysis of these archive documents, studies on Ottoman law will be considered incomplete. Although the origin of the Ottoman criminal law and the nature of its relationship with the sharī'ah is not directly the main subject of this article, I have examined whether the judgments of Imperial Council applied to the Albanian dhimmī rebels that took place in the second half of the 16th century were compatible with the sharī'ah or not. Here, I should note that a lot of legal decisions regarding the different issues discussed in the Imperial Council have still not been examined in terms of fiqh/sharī'ah. So, there should be more research and studies to make clear the relation between the Imperial Council's verdicts with the sharī'ah law.

After investigating the Imperial Council's decisions on dhimmī rebels, we can say that Ottoman State accepted the sharī'ah as the authorized source of law in rebellion cases. So the decisions given by the government were in accordance with the principles of the Hanafī madhhab. For example, according to Hanafī jurists, it is permissible to attack and kill the rebels that are in the preparation phase. In line with this principle, even the slightest possibility of rebellion against the sultan or the central administration was accepted as a preparatory phase and the perpetrators were punished in different ways. However, in cases of revolt that did not directly target the sultan or the central administration and took place in rural areas, the government treated them more tolerantly. Although it is not a legal obligation in the Hanafī law to call the rebels to the command of the state before fighting in the rebellion cases in the provinces, the Imperial Council made it compulsory. Because, according to Hanafī jurisprudence, calling the rebel groups to obey the government before sending a military operation to them is a political authority left to the head of state. Consequently, in this article, I determined that the orders and instructions that have been taken by the Imperial Council, which functions as the highest court in cases Ottoman Empire, were in line with the rules of Hanafī law school. So, in a lot of archive documents I examined, there are commands that the cases of rebellion referred to the court have to be investigated according to sharī'ah. In addition, the Imperial Council has constantly warned those who carry out judicial affairs not to treat anyone contrary to sharī'ah and canon. When we look at court records of Avlonya (Vlora) sanjak dated 1566-1567, even the fact that although there have been many rebellion cases that took place in this sanjak, we couldn't find any record of the insurrection. So, it shows that the local courts did not investigate the cases related to the rebellion and banditry. Also, we determined that the Imperial Council ordered to punish solely ringleader rebels who resisted the state forces and fought despite the authorities' calls for obedience. The legal rule of this punishment is based on Hanafī madhhab's decision which is left to the responsibility of sultan to punish those rebels after the revolt ended. If the revolt was not wide, the dhimmīs were considered merely bandits and harāmīs and sentenced to the punishment of hadd. This is stated in the fatwas given about the rebellious dhimmīs by shaikh al-Islām Ebussuûd Efendi that the crime of rebellion is of several types, therefore it is permissible to kill those who commit banditry and harāmīs, it is forbidden to confiscate the property of them and to enslave their wives and children.

It must be because of this, there are dozens of orders and commands in many of the decrees sent to the authorities in Albania that the women and children of the dhimmī rebels should not be enslaved, killed, or persecuted, no matter what. Because it is stated that this is against the sharī‘ah and canon. All these show that the judgments of Imperial Council related to the Albanian dhimmīs rebellious, the fatwas issued by the shaikh al-İslāms and the Hanafī law doctrine are compatible with each other. Finally, we can state that the Ottoman Empire did not break the legal and sharī‘ah rules on rebellion cases, as some researchers claim.

Giriş

Osmanlı hukukunun, padişahların başta olmak üzere diğer ehl-i örf yetkililerin teşkilât, malî ve ceza hukuku gibi daha çok devlet mekanizması ve kamusal alana yönelik emir ve yasaklarından oluştuğu kabul edilmektedir. Ancak Osmanlı Devleti'nin uyguladığı hukukî yapının menşei ve mahiyetinin tam olarak ne olduğu konusunda akademik camiada genel kabul gören bir kanaat bulunmamaktadır. Nitekim bu konuyla ilgili yerli ve yabancı birçok çalışma yapılmış ve farklı görüşler ileri sürülmüştür. Özellikle örfî hukuk adı altında uygulanan hukukî düzenlemelerin İslâm hukukunun esaslarıyla ne kadar uyumlu olduğu hala tartışılmaya devam eden bir meseledir. Nitekim Fâtih Sultan Mehmed (1451–1481) ile birlikte padişahların emir ve yasaklarının kanunnâmeler halinde ilan edilip gereğince amel edilmek üzere ilgili makamlara gönderilerek uygulaması ve bu kanunnâmelerin mahiyeti ve şeriatla bağlantısı üzerine birçok çalışma yapılmış ve farklı değerlendirmelere konu olmuştur. Kimi araştırmacılar¹ Osmanlı kanunnamelerinin tamamının örfî hukuktan oluştuğunu, şeriattan ve fikhî doktrinlerinden ayrı olarak geliştirildiğini ve şer‘î prensiplere aykırı hükümler içerdiğini iddia ederken kimileri² ise bunların genel şer‘î ölçülere aykırı olarak yorumlanamayacağı ve şeriatın devlet yöneticilerine verdiği yetkiler içerisinde olduğunu savunmaktadır. Şimdiye kadar bu konuda yapılan ilmî çalışmaların yeterli olduğu kanaatinde değiliz. Zira hem Başbakanlık Osmanlı Arşivinde hem diğer ülke arşivlerindeki Osmanlı dönemiyle ilgili bütün belgeler gün yüzüne çıkmamıştır. Dolayısıyla bu belgelerin iyi bir tasnifi ve analizi yapılmadan Osmanlı hukukuyla ilgili yapılan ve yapılacak çalışmalar eksik kalacaktır.

¹ Coşkun Üçok, “Osmanlı Kanunnâmelerinde İslâm Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler III”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 3/1 (1946), 125-146; Ömer Lütfi Barkan, “Türkiye’de Sultanların Teşriî Sıfat ve Salahiyetleri ve Kanunnâmeler”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 12/2-3 (1946), 713-733; Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law* (New York: Oxford University Press, 1973).

² Osmanlı Devleti’nde şer‘î hukuk-örfî ayırımının mahiyeti ve bu konudaki tartışmalar için bkz. Ahmed Akgündüz, “Osmanlı Hukukunda Şer‘î Hukuk-Örfî Hukuk İkilimi ve Yasama Organının Yetkileri”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 12/2 (1999), 117-122; M. Akif Aydın, *Osmanlı Devletinde Hukuk ve Adalet* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014); Nasi Aslan, “Klasik Dönem Ceza Kanunnâmeleri Bağlamında Osmanlı Hukûkunun Şer‘îliği Üzerine”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2003), 17-44; Adnan Koşum, “Osmanlı Örfî Hukukunun İslâm Hukukundaki Temelleri”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2004), 145-160; Muharrem Midilli, “Klasik Osmanlı Hukukunda Şer‘-Örf Ayırımına Dair Modern Tartışmalar”, *TALİD (Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi)* 12/23 (2014), 33-48.

Osmanlı ceza hukukunun menşei meselesi ve onun şeriatla olan ilişkinin mahiyeti doğrudan bu makalenin ana konusu olmamakla birlikte 16. yüzyılın ikinci yarısında Arnavutluk'ta meydana gelen zimmî isyanları çerçevesinde âsilere yönelik Dîvân-ı Hümâyun'un verdiği kararların şeriata uyumlu olup olmadığı incelenerek bu konuya dolaylı bir şekilde ışık tutacaktır. Ayrıca şunu da belirtmekte fayda var ki Dîvân-ı Hümâyun'da görüşülen farklı meselelerle ilgili verilen hukukî kararlar fıkıh/şeriat açısından hala incelenmemiş ve bu konuda birçok çalışmanın yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

1. İsyancılarla Savaş ve Hukukî Dayanağı

Osmanlı Devleti'nde herhangi bir nedenle düşman devletlere veya isyancı gruplara karşı savaş kararı vermek padişahın sahip olduğu siyasî yetkilerindedir. Genelde düşman ülkelerine karşı savaş açmayı gerektiren bir durum söz konusu olduğunda padişahın da katılacağı Dîvân-ı Hümâyun toplanıp karar alınır veya padişah siyasal yetkisini kullanarak savaş kararını divana bizzat bildirirdi.³ Ancak küçük boyutlardaki isyancı gruplara karşı askerî birlikler göndermek veya isyanları bastırma yöntemleriyle ilgili kararlar padişahın katılmadığı divanlarda da alınabilirdi. Savaş kararı verildikten sonra saldırıyla ilgili hazırlıkların yapılmasında, takip edilecek yöntemlerin tespit edilmesinde ve bütün diğer işlerin yürütülmesinde en yetkili organ Dîvân-ı Hümâyun'du.⁴ Osmanlı Devleti isyancı gruplarla savaşmadan önce isyanı sulh yoluyla çözmek için mümkün olan bütün yöntemlere başvururdu ve ancak isyancıların sulha yanaşmadıkları ve isyanlarda ısrar ettikleri durumlarda savaş kaçınılmaz hale gelirdi.

İsyan olaylarında Osmanlı Devleti'nin takip ettiği en başarılı yöntem âsileri devletin safına çekmekti. Böylece isyan eylemlerinden vazgeçip devletin buyruğuna giren ve buna karşılık idarî görevler ve istimâetler elde eden âsi başları, devlete güç katmış ve buldukları bölgedeki diğer isyancı gruplara karşı kullanılmıştır. Bu yöntemin isyanların üstesinden gelmede başarılı olduğu görülmektedir.⁵

³ Hoca Sadeddîn Efendi, *Tâcü't-Tevârîh*, thk. İsmet Parmaksızoğlu (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979), 1/215.

⁴ Ahmet Mumcu, *Dîvân-ı Hümâyun* (İstanbul: Birey ve Toplum Yayınları, 1986), 81.

⁵ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asafî*, Divan-ı Hümâyun 15 Numaralı Mühimme Defteri (A. {DVNSMHM.d...}), hüküm no: 1199. Bundan sonra Mühimme Defterleri "BOA, 15 Nolu MD., hk. 1199" şeklinde kısaltılacaktır; 6 Nolu MD., hk. 501, 743; 12 Nolu MD., hk. 267, 390; 48 Nolu MD., hk. 900; 6 Numaralı Mühimme Defteri (972 / 1564-1565) (*Özet-Transkripsiyon ve İndeks*), haz. Hacı Osman Yıldırım ve diğerleri (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1995), 1/287, 419; 12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572) (*Özet-Transkripsiyon ve İndeks*), haz. Hacı Osman Yıldırım ve diğerleri (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1996), 2/210; Osmanlı Devleti'nin içindeki çeşitli kültürel, dinî ve etnik farklılıkları başarılı bir şekilde yönettiğini gösteren önemli bir çalışma için bkz. Karen Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar*, çev. Ebru Kılıç (İstanbul: Versus Kitap, 2011).

Osmanlı Devleti Hanefî fikhını resmî hukuk kaynağı olarak kabul ettiğinden diğer hukukî muamelelerde olduğu gibi⁶ isyan olaylarında da en yüksek mahkeme işlevini gören Dîvân-ı Hümâyun'un emir ve tâlimatlarında öncelikle Hanefî mezhebinin prensiplerine uygun bir şekilde kararların alındığı görülmektedir. Örneğin, Hanefî hukukçularına göre hazırlık safhasında olan âsi birliklere saldırıp onları öldürmek câizdir.⁷ Bu prensip doğrultusunda Osmanlı Devleti'nde padişahın şahsına veya merkez yönetimine yönelik en küçük isyan ihtimali bile bir hazırlık safhası kabul edilmiş ve failer farklı şekilde cezalandırılmıştır. Ancak doğrudan sultanın şahsına veya merkezî idareye yönelik olmayan ve taşra bölgelerinde vuku bulan isyan vakalarında ise daha müsamahakâr davranılmıştır. Nitekim taşrada meydana gelen isyan vakalarında âsilerle savaşmadan önce onları devletin buyruğuna çağırarak Hanefî mezhebinde hukukî bir zorunluluk olmadığı halde Osmanlı Devleti'nin uygulamalarında bu husus zorunlu kılınmıştır.⁸ Zira Hanefî fikhına göre isyancı gruplara askerî müdahale yapılmadan önce onları davetin buyruğuna çağırıp çağırmama hususu devlet başkanına bırakılmış siyasî bir yetkidir.

Arnavutluk'ta çıkan isyanlarla ilgili Dîvân-ı Hümâyun'un gönderdiği hükümler incelendiğinde de mümkün olduğunca önce âsilerle anlaşma yollarının arandığı ve ancak bu yöntemin sonuç vermediği durumlarda fiilî saldırıya izin verildiği görülmektedir. Nitekim birçok hükümde, önce âsileri devlete itaat etmeye çağırmanın zorunlu olduğu ve ancak isyanda ısrar edenlerle savaşılacağı bildirilmektedir.⁹ Bu sebeple isyanları bastırmakla görevlendirilen yetkililerin, âsileri devletin buyruğuna çağırmadan veya çağırdıktan sonra isyandan vazgeçip itaat edenlere saldırımları ve onları öldürmeleri yasaklanmıştır. Bu emre aykırı davranışların en şiddetli bir şekilde cezalandırılacakları da birçok hükümde bildirilmiştir.¹⁰

⁶ Uygulama örnekleri için bkz. Ümit Güler, *Osmanlı Kıbrısı'nda Müslim-Gayrimüslim İlişkileri* (Ankara: Fez Yayınları 2019), 65 vd.

⁷ Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî er-Râzî el-Ceşşas, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muḥammed eş-Şâdiḳ Kamḥavî (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabi, 1992), 5/281; Ebû Bekr Şemsü'l-e'imme Muḥammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Seraḥsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993), 10/128; Ebû Bekir b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâ'i'ü's-şanâ'i' fi tertibi's-şerâ'i'*, thk. 'Alî Muḥammed Mu'avvaḍ - 'Âdil Muḥammed 'Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2003), 9/544.

⁸ BOA, 30 Nolu MD., hk. 850.

⁹ BOA, 19 Nolu MD., hk. 90; 29 Nolu MD., hk. 487; 30 Nolu MD., hk. 131, 333; 33 Nolu MD., hk. 295; 35 Nolu MD., hk. 513, 1044; 36 Nolu MD., hk. 87; 46 Nolu MD., hk. 406; 48 Nolu MD., hk. 211, 224, 241; 49 Nolu MD., hk. 522; 58 Nolu MD., hk. 43, 534; 60 Nolu MD., hk. 506; 62 Nolu MD., hk. 500, 506; 64 Nolu MD., hk. 18, 20; Gülay Kahveci, *29 Numaralı Mühimme Defteri (984-1576): Tahlil-Özet-Transkripsiyon* (İstanbul Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 254-255; Hasan Yıldız, *49 Numaralı Mühimme Defteri: Tahlil ve Metin* (İstanbul Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 240.

¹⁰ BOA, 6 Nolu MD., hk. 503; 7 Nolu MD., hk. 582; 9 Nolu MD., hk. 261; 42 Nolu MD., hk. 335; 6 Numaralı Mühimme, 1/289; 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976 / 1567-1569) Özet - Transkripsiyon - İndeks, haz. Hacı Osman Yıldırım ve diğerleri (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1998), 1/294-295; Orhan Paşazade, *9 Numaralı Mühimme Defteri (977-978/1569-1570) Özet ve Transkripsiyon* (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2006), 120.

Dönemin şeyhülislâmlarının verdikleri fetvalarda da isyan edip devletin itaat çağrılarına rağmen isyanda ısrar eden zimmîlerle savaşmanın fikhen câiz ve gerekli olduğu belirtilmiştir. İsyancılarla savaşılırken de sadece fiilen savaşan erkeklerin, zimmet akitlerinin bozulmuş sayıldığından öldürülebilecekleri ifade edilmiştir.¹¹

Âsilerle savaşmak için Dîvân-ı Hümâyün'dan tâlimat gönderildiğinde isyanın vuku bulunduğu bölgenin sancakbeyi hazırlıklara başlardı. Eğer sancakta isyanı bastırabilecek kadar askerî birlikler bulunmazsa sancakbeyleri Dîvân-ı Hümâyün'a tekrar mektup gönderip civardaki diğer sancakbeylerinden askerî yardım talebinde bulunurlardı. Merkez idaresi böyle bir talebi genelde olumlu karşılardı ve söz konusu askerî yardımın sevk edilmesi hususunda gereğin yapılmasını emrederdi.¹² Bu belgeler genel olarak taşradaki sancakbeylerinin keyfî eylemlerde bulunmadıklarını ve meseleleri hukukî yollarla çözmeye çalıştıklarını göstermektedir.

İsyanları bastırmak için seçilen askerlerin tüfek kullanabilecek kişiler olmaları istenilirdi.¹³ Özellikle tüfek kullanabilecek askerler seçmenin sebeplerinden biri, âsilerin sarp ve dağlık bölgelerde yaşamış olmalarıdır. Dolayısıyla ancak ateşli silahlarla onların haklarından gelinebilirdi. Âsilerin dağınık bir şekilde yaşamaları ve birbirleriyle örgütlenememeleri devlet merkezine karşı çok büyük bir tehlike oluşturmaya da ne zaman, nerede ve ne çeşit eşkıyalık yapıp fesat çıkaracakları bilinemediğinden ateşli silahlar kullanmadan yakalanmaları ve cezalandırılmaları bir hayli zordu. Mesela, Avlonya sancakbeyine gönderilen bir hükümde, bazı isyancıların haklarından gelinmekle birlikte diğerlerinin sarp yerlere kaçtıkları, Kurveleş nahiyesi sengistân (dağlık ve kayalık) bir mevkide olduğundan isyanları bastırabilmek için İlbasan'daki Draç Kalesi'nden üç yüz nefer ve Yanya'daki Brob Kalesi'nden iki yüz tüfekli neferin gerekli olduğu belirtilmektedir.¹⁴ Yine Dukakin (Dukagjin) beyine gönderilen başka bir hükümde de isyancıların haklarından gelmenin ancak İskenderiyye (İşkodra) sancağının tüfekçilerini görevlendirmekle mümkün olabileceği zikredilmektedir.¹⁵

¹¹ M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'nin Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983), 100-101.

¹² BOA, 5 Nolu MD., hk. 254, 255, 726; 6 Nolu MD., hk. 501, 503; 7 Nolu MD., hk. 580, 2430, 2436; 29 Nolu MD., hk. 92; 31 Nolu MD., hk. 46; 34 Nolu MD., hk. 151; 35 Nolu MD., hk. 93, 94, 513, 515; 36 Nolu MD., hk. 75, 77, 102; 5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566) *Özet ve İndeks*, haz. Hacı Osman Yıldırım ve diğerleri (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1993), 47, 125; 6 Numaralı Mühimme, 1/287-288; 7 Numaralı Mühimme, 1/293; 3/237-239; Kahveci, 29 Numaralı Mühimme, 65; Yunus Eren, 34 Numaralı Mühimme Defteri (s. 1-164) (986-1578): *İnceleme-Metin* (Marmara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 87.

¹³ BOA, 5 Nolu MD., hk. 726; ; BOA, 6 Nolu MD., hk. 501, 503; 7 Nolu MD., hk. 39, 580, 2436; 29 Nolu MD., hk. 92; 30 Nolu MD., hk. 294; 31 Nolu MD., hk. 379; 34 Nolu MD., hk. 151; 35 Nolu MD., hk. 513, 515; 36 Nolu MD., hk. 75, 77, 102; 6 Numaralı Mühimme, 1/287-288; 7 Numaralı Mühimme, 1/18, 239; 3/240; Kahveci, 29 Numaralı Mühimme, 65; Eren, 34 Numaralı Mühimme, 87.

¹⁴ BOA, 7 Nolu MD., hk. 37; 7 Numaralı Mühimme, 1/17.

¹⁵ BOA, 35 Nolu MD., hk. 513.

İsyanlarda tüfek kullanılmasının ikinci ve kanaatimce en önemli sebebi ise âsilerin deniz yoluyla gelen düşman gemilerinden ateşli silah ve mühimmat edinmiş olmalarıdır. Nitekim âsi Arnavutlar'ın Venedik yönetiminden nakdî para ve silah yardımı talep ettiklerine dair bilgiler Venedik arşiv belgelerinde bulunmaktadır.¹⁶ Ayrıca Mühimme Defterleri'nde de âsi Arnavutlar'ın Bar ve Ülgün gibi sınırlardaki Venedik kalelerinden ve deniz kıyılarına yanaşan düşman gemilerinden silah ve mühimmat aldıklarına dair bilgiler yer almaktadır.¹⁷

İslâm hukukuna göre savaş bizâtihi güzel bir şey olmayıp ancak zaruret halinde başvurulması meşrû görülmüş olup amacı da düşmanı topyekûn yok etmek değil, onlardan gelebilecek zararları önlemeye çalışmaktır.¹⁸ Bu sebeple İslam savaş hukukuna göre çarpışma esnasında dini, milleti, soyu ve makamına bakılmaksızın mâsum insanların, fiilen veya fikren savaşa katılmayan kişilerin öldürülmeleri yasaklanmış ve dinen câiz görülmemiştir. Binaenaleyh bütün fıkıh mezheplerinde âsilerle çarpışılırken çok zarurî durumlar dışında suçsuz ve mâsum insanların ölümüne yol açabilecek silah türleri ve tekniklerinin kullanımına cevaz verilmemiştir.¹⁹ Osmanlı Devleti de isyancılarla savaşmak için gönderdiği askerlerin bu prensipler doğrultusunda hareket etmelerini emretmiştir. Mesela, Arnavutluk'ta çıkan isyanların bastırılmasına dair Dîvân-ı Hümâyun'dan sancakbeylerine gönderilen hükümlere bakıldığında mâsum insanlara, âsilerin aile fertleri ve mallarına dokunmamak şartıyla sadece fiilen savaşan ve mukavemet gösteren kişilere karşı savaşmaya izin verilmiştir.²⁰ Âsilerle çarpışma esnasında özellikle ileri gelen elebaşlarının mümkün ise sağ olarak yakalanması ve daha sonra merkezî hükümet uygun gördüğü şekilde cezalandırılması emredilmiştir. Dîvân-ı Hümâyun'dan gönderilen bazı hükümlerde “...baş baş müfsidlerin haklarından gelinmesi...”²¹ “...baş u buğ olan ehl-i fesâdın hüsn-i tedârükle elegetürüp...”²² gibi ifadeler isyan vakalarında asıl öldürülmesi ve yakalanması amaçlananların sadece âsilerin elebaşları olduğunu göstermektedir. Binaenaleyh Dîvân-ı Hümâyun'nun Arnavut zimmî âsilere yönelik taşradaki yetkililere gönderdiği emir ve tâlimatların şer'î prensiplere uygun olduğu tespit edilmiştir.

¹⁶ Injac Zamputi, *Dokumente të Shekujve XVI-XVII Për Historinë e Shqipërisë* (Tiranë: Akademia e Shkencave, İnstituti i Historisë, 1989), 1/271, 341.

¹⁷ BOA, *12 Nolu MD.*, hk. 180, 182; *12 Numaralı Mühimme*, 1/158-160.

¹⁸ Kâsânî, *Bedâ'i'u's-şanâ'i'*, 9/392; Ahmet Özel, *İslam Hukukunda Ülke Kavramı Dârulislâm Dârulharb* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1998, 234), 57.

¹⁹ Serahşî, *el-Mebsût*, 10/128-129; Kâsânî, *Bedâ'i'u's-şanâ'i'*, 9/546.

²⁰ BOA, *3 Nolu MD.*, hk. 289; *3 Numaralı Mühimme Defteri 966-968 / 1558-1560*, haz. Nezih Aykut ve diğerleri (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1993), 133.

²¹ BOA, *6 Nolu MD.*, hk. 677; *7 Nolu MD.*, hk. 1936, 2536; *9 Nolu MD.*, hk. 121; *14 Nolu MD.*, hk. 832; *16 Nolu MD.*, hk. 522; *29 Nolu MD.*, hk. 91, 468; *30 Nolu MD.*, hk. 131; *36 Nolu MD.*, hk. 21; *42 Nolu MD.*, hk. 565; *58 Nolu MD.*, hk. 43; *60 Nolu MD.*, hk. 40; *6 Numaralı Mühimme*, 1/383; *7 Numaralı Mühimme*, 2/378; 3/289; Paşazade, *9 Numaralı Mühimme*, 53; Kahveci, *29 Numaralı Mühimme*, 65, 244-245.

²² BOA, *30 Nolu MD.*, hk. 850.

Âsilerle savaş bittikten sonra isyanların hangi yöntemle bastırıldığı, kaç kişinin sağ olarak ele geçirildiği, elebaşlarının öldürülüp öldürülmedikleri, öldürülenlerin kimler oldukları, yakalananların hapsedilmeleri veya yargılanmak üzere merkeze gönderilmeleri gibi bilgilerin ayrıntılı bir şekilde tescil edilip İstanbul'a bildirilmesi gerekirdi.²³

2. İsyancıların Yargılanması

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Arnavutluk bölgesi idarî bakımdan dokuz sancağa ayrılmıştı ve bunlar Rumeli eyaletinin içerisinde yer alıyordu.²⁴ Kurulan her yeni bir sancak ve kazada en az bir kadı bulunurdu. 993–994 (1585–1586) tarihli Rumeli Kazasker Rûznâmesi'ne bakıldığında Leş (Lezh), Akçahisar (Kruja), Piremedi (Permet), İskenderiyye (İşkodra), Dukakin (Dugagjin), Avlonya (Vlora), Tepedelen (Tepelen), Kurveleş (Kurvelesh), Ergirikasrı (Gjirokastra), Arnavut Belgradı (Berat) gibi Arnavutluk'un her sancak ve kazasına kadılar tayin edildiği görülmektedir.

Klasik dönem Osmanlı Devleti'nde isyan, eşkıyalık, siyaset ve öldürme cezasını gerektiren bazı ceza davalarının mahallî mahkemelerde görülmesi yasaklanmıştır. Özellikle devlet güvenliği ile ilgili davalar *hâkimu'l-örf/hâkimu's-siyâsa* vasfıyla paşalar, beylerbeyleri veya sancakbeyleri gibi bölgedeki en üst idarî yetkililerin de yer aldığı daha üst mahkemelerde görülürdü.²⁵ Nitekim Dîvân-ı Hümâyun tarafından Arnavutluk'taki sancakbeylerine ve kaza kadılarına gönderilen birçok hükümde, isyancıların ve eşkıyaların yakalanmaları, mahkemelere götürülmeleri, yargılanmaları ve hak ettikleri cezalara çarptırılmaları emredilmektedir.²⁶ Ancak Avlonya sancağına ait 1566–1567 tarihli kadı sicilli incelendiğinde zikredilen sancakta birçok eşkıyalık ve isyan olayı meydana gelmesine rağmen bunlarla ilgili herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Bu durum isyan ve eşkıyalık suçlarıyla ilgili davaların mahallî mahkemelerde görülmediği ve daha üst mahkemelerde görülmüş olabileceğini göstermektedir. Zira taşradaki mahallî mahkemeler dışında aynı zamanda kısmî yargı işlevini gören ve beylerbeyinin başkanlığında toplanan "Eyâlet Dîvânı" da vardı. Bu divanda eyaletin belli başlı idarî işleri yanında özellikle örfî hukukun sahasına giren ve siyaset cezasını gerektiren meselelerle ilgili yargı işlerinin de görüldüğü bilinmektedir.²⁷ Bunun dışında sefere çıkan padişah veya vezirlerin geçtikleri bölgelerde kurulan divanlarda ve sancakbeylerinin kurdukları meclislerde de idarî işler yanında toprak kadılarının da katılımıyla bazı yargılamaların yapıldığı da bilinmektedir. Binaenaleyh isyan ve eşkıyalık olaylarıyla ilgili davaların mahallî mahkeme sicillerinde yer almaması bunların sancakbeyleri veya

²³ BOA, 3 Nolu MD., hk. 289, 1220; 7 Nolu MD., hk. 2536; 9 Nolu MD., hk. 121; 3 Nolu Mühimme, 133; 7 Numaralı Mühimme, 3/289; Paşazade, 9 Numaralı Mühimme, 53.

²⁴ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri* (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992), 1/542.

²⁵ Abraham Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century* (New York: Colombia University, 1989), 107-108; Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı Devleti'nde Askerî Sınıfın Yargılanması" (XVI. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 2010), 4/682-685.

²⁶ BOA, 14 Nolu MD., hk. 489, 1403.

²⁷ Mumcu, *Dîvân-ı Hümâyun*, 1986, 152.

beylerbeylerinin kurdukları divanlarda görülmüş olmalarını düşündürmektedir.²⁸ Ancak bu divanlara ait kayıtlar henüz bulunmadığından şimdilik bu konuda net bir şey söylemek zordur.

İslam hukukuna göre eşkıyalık ve isyan suçları Allah hakkını yani kamu düzenini ihlâl ettikleri için re'sen kovuşturulur. Binaenaleyh ehl-i örf yetkilileri başta olmak üzere bölge kadısı suçluları yakalamak için harekete geçmek zorundaydı.²⁹ İsyân, doğrudan kamu düzenini ihlâl ettiği ve Hanefî mezhebinde ta'zîr suçlarından³⁰ sayıldığı için mağdurların şikâyetlerine ihtiyaç duyulmadan kadı tarafından re'sen kovuşturulur ve eylemciler yakalanıp mahkemeye sevk edilirdi. Böylece isyancılar bir taraftan işledikleri suçtan dolayı cezalandırılırken diğer taraftan da para, eşya veya hayvan gibi aynı cinsinden ellerinde bulundurdukları malları sahipleri belli ise onlara geri verilmesi ve mağduriyetlerin giderilmesi sağlanırdı. Bundan dolayı merkez idaresi hem âsilerin hem zulme uğradıklarını iddia edenlerin mahkemeye çağrılmalarını, davalarının şeriat ve kanunlara göre görülmesini, âsilerin ellerindeki mazlumlara ait ne kadar mal ve eşya varsa hepsinin eski sahiplere geri verilmesini emrederdi.³¹

Davaların şer'î-î şerîfe göre görülmesi ve suçları sabit olanların şeriat ve kanunlara göre yargılanmaları birçok hükümde net ve açık bir şekilde emredilen bir husustur. Ayrıca yargı işlerini yürütenlerin hiç kimseye şer'î-î şerîfe ve kanuna aykırı muamelede bulunmaması, merkezin sürekli tembih ettiği hususlardan bir diğeridir.³² Mahkemeye davet edilen âsiler devlete başkaldırmaktan vazgeçip itaat etmeyi kabul eder ve yükümlü oldukları vergilerini öderlerse, çoğunlukla kendilerine dokunulmazdı. Bununla ilgili Dîvân-ı Hümâyûn'un gönderdiği birçok hükümde önce âsilerin mahkemeye çağrılmaları ve bir daha isyan etmemeleri durumunda affedilecekleri dile getirilmektedir. Bu emirler Hanefî fıkıh doktrininde devlet başkanına tanınan isyancıları affetme yetkisi ile uyumludur.

İsyancıları bir defa mahkemeye davet edip yargılamak hukukî bir zorunluluktur. Ancak sürekli isyan eden, bunu alışkanlık haline getiren ve hiçbir şekilde yetkililerin çağrılarına kulak asmayan isyancı ve eşkıyalara uyarı yapılmadan buldukları yerleri kuşatılırdı ve kendileriyle çarpışılırdı. Örneğin, 8 Zilhicce 975 (4 Haziran 1568) tarihinde Dukakin beyi Kasım Bey'e gönderilen bir hükümde, bazı zimmîlerin isyan edip etrafa

²⁸ İstanbul'da veya taşra bölgelerinde birçok isyan vakaları meydana gelmekle birlikte âsilerle ilgili davaların mahallî kadı sicillerinde yer almadığı görülmektedir. Binaenaleyh isyan olaylarıyla ilgili davaların başka mahkemelerde görüldüğü ve sonuca bağlandığı söylenebilir.

²⁹ Mehmet Akman, *Osmanlı Devletinde Ceza Yargılaması* (İstanbul: Eren Yayınları, 2004), 24, 27.

³⁰ Fatih Şabani, *Arnavutluk'ta Çıkan İsyânların İslam-Osmanlı Ceza Hukuku Açısından İncelenmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2020), 18.

³¹ BOA, 43 Nolu MD., hk. 1; Sevilay Sakarya, 43 Numaralı Mühimme Defteri (H.988/M.1580) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi [s. 1-108] (Erciyes Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 57-58.

³² BOA, 34 Nolu MD., hk. 213; 46 Nolu MD., hk. 425; 48 Nolu MD., hk. 211, 573; Eren, 34 Numaralı Mühimme, 120.

saldırdıkları ve defalarca ahkâm-ı şerîf irâd edilip uyarılmalarına rağmen “*Kıtâl ederiz*” diyerek karşı çıktıkları ve birkaç defa mahkemeye çağrılmakla birlikte icabet etmedikleri, otuz yıldan fazla haraçlarını tam vermedikleri ve gece gündüz isyan halinde oldukları bildirilmektedir.³³ Dîvân-ı Hümâyûn’un farklı sancaklardaki devlet görevlilerine gönderdiği buna benzer hükümlerde isyanları tekerrür eden ve alışkanlık haline getirenlerin tekrar mahkemeye davet edilmelerine ve yargılanmalarına gerek duyulmadan doğrudan harekete geçilmesi ve haklarından gelinmesi buyrulmaktadır.³⁴

İslâm hukukunda gıyabî yargılama konusu tartışılmış ve âlimlerin çoğunluğuna göre mağdurların haklarını korumak ve adaleti bir an önce tesis etmek için mahkemeye çağrılmalarına rağmen gelmeyip kaçan davalıları gıyaben yargılamak ve haklarında hüküm vermek câiz görülmüştür.³⁵ Bu prensipler doğrultusunda hareket eden Osmanlı Devleti sürekli eşkıyalık yapmak, fitne ve fesat çıkarmak, cinayet ve soygunlara karışmakla adı çıkmış eşkıya ve isyancıların ele geçirilemediklerinde gıyaben yargılanarak çoğu kez yakalandıkları yerde siyaseten katledilmelerine izin vermiştir.³⁶

3. Zimmî İsyancılara Uygulanan Hükümler

İslam’da insanların bu dünyaya inanç ve davranışları konusunda sınanmaları için geldikleri bildirilmiş, din konusunda insanlara baskı yapılması kesin şekilde yasaklanmış, bütün insanların yaşama hakkına sahip oldukları ve bunun hiç kimse tarafından dokunulmaz olduğu beyan edilmiş, bunun sonucu olarak da müslümanlarla birlikte diğer dinlere mensup olanların da inançlarına, mal ve can güvenliğine sahip olabilecekleri bir toplum tasavvuru ortaya konulmuştur. Bu ilkeler ve Hz. Peygamber’in (sav) bu doğrultuda ortaya koyduğu uygulamaları esas alan İslâm devletleri, ödedikleri cizye karşılığında zimmîlere can ve mal güvenliği yanında inançları doğrultusunda yaşamalarını teminat altına almıştır.³⁷

Osmanlı sultanları da fethettikleri yeni bölgelerdeki gayri müslim halka önceki İslâm devletlerinden tevarüs ettikleri bu teorik bilgiler ve uygulamalar doğrultusunda muamele etmişlerdir. Nitekim Fâtih Sultan Mehmed’in, İstanbul’u fethettiğinde Galata zimmîlerine verdiği ahidnâme bunu açık bir şekilde göstermektedir.³⁸ Galata zimmîlerine tanınan bu haklar diğer bölgelerdeki zimmîlere de tanınmıştır.

³³ BOA, 7 Nolu MD., hk. 1533; 7 Numaralı Mühimme, 2/180.

³⁴ BOA, 22 Nolu MD., hk. 681; 6 Nolu MD., hk. 654; 40 Nolu MD., hk. 249; 51 Nolu MD., hk. 110. Devlete isyan suçuna destek verilmesi halinde nezir uygulamasının yapıldığı da olmuştur. Geniş bilgi için bk. Ümit Güler, *Osmanlı’da Suç ve Ceza (Kıbrıs Örneği)* (Ankara: Fecr Yayınları 2019), 215.

³⁵ Ahmed Akgündüz, “İslâm ve Osmanlı Hukukunda Gıyapta Yargılama Müessesesi”, *BELLETEREN* 196 (1986), 169-199.

³⁶ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası* (İstanbul: Cem Yayınevi, 1995), 217.

³⁷ Ahmet Yaman, “Zimmî (Fıkıh)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/434-438.

³⁸ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, 1/477.

3.1. Savaşa Fiilen Katılan İsyancılarla İlgili Hükümler

İsyan suçu genelde müslümanlar arasında meydana gelen bir eylem olmakla birlikte kimi zaman gayri müslimlerin toplu olarak isyan etmeleri de mümkündür. Zimmîlerin başkaldırmaları veya âsi gruplara farklı şekilde yardımda bulunmaları halinde zimmet akdinin bozulup bozulmadığı, devletin onlara yönelik alacağı tedbirleri ve uygulayacağı hükümlerin neler olması gerektiği konusunda fıkıh âlimleri tarafından farklı görüşler ileri sürülmüştür.

Fıkıh âlimlerine göre İslâm devleti ile zimmîler arasında yapılan zimmet akdi zimmîler açısından bağlayıcı değilse de müslümanlar ve devlet için bağlayıcıdır.³⁹ Zimmet akdinin hangi durum ve şartlarda bozulacağı meselesiyle ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Hanefî hukukçuları zimmet akdini bozan durumları diğer mezheplere nazaran daha sınırlı tutmuşlardır. Onlara göre zimmîlerin ferdî veya toplu olarak dârülharbe kaçmaları, isyan edip devlete savaş açmaları veya dârülişlâm olan bir bölgeyi istilâ/işgal etmeleri gibi eylemler zimmet antlaşmasının doğasına aykırı olduğu için zimmet akdini bozar.⁴⁰

İslâm devletinin himaye ve hâkimiyetinin altında yaşayıp ikamet eden zimmîlerin isyan etmeleri veya dârülişlâm olan bir bölgeyi işgal ve istilâ etmeleri halinde onlarla ne gibi ilişkiler kurulur? Zimmîlerin böyle bir eylemi zimmet akdini bozar mı? İsyan etmekle zimmîler harbî statüsüne mi düşer? İsyan eden zimmîlerle yapılacak savaşta kendileri, kadın ve çocukları köleleştirilebilir, mal ve mülkleri ganimet olarak alınabilir mi? Bütün bu soruların cevabı zimmîlerin buldukları veya işgal ettikleri bölgenin hukukî olarak ve uluslararası ilişkilerdeki durumuna bağlıdır. Bir başka deyişle o bölgenin dârülişlâm olmaktan çıkıp çıkmamasıyla ilişkilidir.⁴¹

Söz konusu her durumda devlet güçleri ile isyan eden zimmîler arasında düşmanca ilişkiler kurulur. Ancak ayaklanan zimmîlerle yapılacak savaş ve savaş sonrasında ele geçirilenlere uygulanacak hükümler din farklılığı sebebiyle âsi müslümanlara tatbik edilecek hükümlerden biraz farklıdır.⁴² Bu itibarıyla isyancı zimmîlerle savaşılırken ve savaştan sonra onlara uygulanacak hükümlerin neler olduğu konusunda fıkıh âlimleri arasında farklı görüşler mevcuttur.

Dârülişlâm olan bir bölgenin hangi şartlarda dârülharbe dönüşeceği konusunda Hanefî mezhebi içerisinde farklı görüşler bulunmaktadır.

³⁹ Kâsânî, *Bedâ'î 'u's-şanâ'î*, 9/446; Özel, *Ülke Kavramı*, 37-40.

⁴⁰ Yaman, "Zimmî", 44/435; Yılmaz Yurtseven, "İslâm Hukuku ve Klasik Dönem Osmanlı Uygulamasında Zimmîlerin Hukuki Statüsü", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 8/1-2 (Ocak 2000), 445-446.

⁴¹ Özel, *Ülke Kavramı*, 101-116.

⁴² Özel, *Ülke Kavramı*, 126-127.

Bu konuda Ebû Hanîfe (v. 150/767) üç şart ileri sürmüştü ve bunlar gerçekleşmeden âsi zimmîlerin harbî statüsünde değerlendirilemeyeceklerini, müslümanlar gibi isyancı sayılacaklarını söylemiştir.⁴³

Birinci şart: Zimmîlerin buldukları bölgede açık ve yaygın bir şekilde küfür hükümlerin uygulanmaya başlanması, hâkimlerin küfür hükümleriyle hükmetmeleri ve zimmîlerin de davalarda müslüman hâkimlere müracaat edememeleri durumunda anılan bölge dârülsîm olmaktan çıkar. Ancak aynı bölgede İslâm'ın hükümleri de uygulanıyor ise ve müslümanlar kendi aralarında anlaşmazlıklarını çözmek için müslüman hâkimlere başvurabilir ve davalarını şeriata göre çözebiliyorlarsa, anılan yerin hâkimiyeti tamamen gayri müslimlere geçmediği için bu belde uluslararası arenada hala İslâm ülkesi sayılır. Binaenaleyh söz konusu bu bölgede yaşayan zimmîler isyan etse bile kendilerine harbilere tatbik edilen hükümler uygulanmaz.⁴⁴

İkinci şart: Zimmîlerin yaşadıkları bölgenin dârülharbe bitişik olması ve aralarında herhangi bir başka İslâm beldesinin bulunmamasıdır. Bir başka deyişle zimmîlerin yaşadıkları bölge İslâm devletinin ortasında olur ve sınırına bitişik başka bir devlet yoksa her ne kadar oradaki zimmî halk hükümete isyan etse de uluslararası arenada İslâm ülkesinin bir parçası olarak sayılır. Binaenaleyh daha sonra âsi zimmîlerle yapılacak savaşta müslümanların onlara galip gelmeleri ve bölge halkının tekrar müslümanların hâkimiyeti altına girmeleri halinde kendilerine harbî savaş hükümleri uygulanmayıp âsi zimmî statüsünde kabul edilirler.

Üçüncü şart: İlk emanın ortadan kalkmasıdır. İlk emandan maksat, istilâ öncesi dârülsîmde müslümanların iman ve zimmîlerin de zimmet akdiyle sahip oldukları can ve mal emniyetinin ortadan kalkmasıdır. Yani bir bölgedeki müslümanlar ve zimmîler, İslâm devletinin emanıyla değil de başka bir devletin emanıyla yaşıyorlarsa, ilk eman ortadan kalktığı için artık o bölge dârülsîm sayılmaz.

Ebû Hanîfe'ye göre ancak yukarıdaki üç şartın gerçekleşmesi halinde bir bölge dârülsîm olmaktan çıkabilir ve bu durumda âsi zimmîlerle yapılacak savaşta ele geçirilenlerin esir edilmeleri, mallarının da ganimet olarak alınması meşrûdur. Ebû Yûsuf (v.182/798) ve İmâm Muhammed (v. 189/805) ise bir bölgenin dârülharbe dönüşebilmesi için yukarıda sayılan şartlardan sadece birincisinin gerçekleşmesini yeterli görmüşlerdir.⁴⁵ Binaenaleyh İslâm devletine karşı ayaklanan zimmîlerin bu şartlar doğrultusunda bölgesi dârülharbe dönüştüğünde hukuken arazi ve malları ganimet, kendileri, kadın ve çocukları da esir olarak alınabilir. Bu konuda devlet başkanı muhayyer

⁴³ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Ṭahâvî, *Muhtaşaru İhtilâfi'l-'ulemâ'*, thk. 'Abdullâh Nezîr -Ahmed (Beyrût: Dâru'l-Beşâ'iri'l-İslâmiyye, 1996), 3/346.

⁴⁴ Özel, *Ülke Kavramı*, 102-103.

⁴⁵ Ṭahâvî, *Muhtaşaru ihtilâfi'l-'ulemâ'*, 3/469; Özel, *Ülke Kavramı*, 102-103.

olup dilerse isyan eden zimmîleri serbest bırakarak arazilerine haraç koyar ve onlar da bunu kabul ederse tekrar zimmî statüsüne girmiş olurlar.⁴⁶

Osmanlı şeyhülislâmalarının fetvalarında da isyan edip dârüislâma ait bir yeri istilâ eden ve müslümanlara karşı savaşan zimmîlerin buldukları yerlerin yukarıda anlatılan şartlar çerçevesinde dârüislâm olmaktan çıktığı ve âsi zimmîlerin de harbî statüsüne düştükleri belirtilmektedir.⁴⁷ Dolayısıyla fetvalarda zimmet akdini bozup topluca isyan eden ve buldukları yeri istilâ edip müslümanlarla savaşan zimmîlerin köleleştirilmesine cevaz verilmiş ve kendilerine harbî hükümlerin uygulanmasında herhangi bir sakıncanın olmadığı belirtilmiştir.⁴⁸ Örneğin, Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'nin Eflak bölgesinde isyan eden bazı köylerin ahalisiyle ilgili şöyle bir fetva vermiştir:

“Fetva: Eflak köylerinden birkaç zimmî köy ahalisinin zimmet akdini bozup şer'an esir ve köleleştirilmeleri caiz olduğundan padişah onlar üzerine askerî birlikler gönderip onlarla savaşarak mağlup etmiştir. Savaş esnasında esir olarak alınan bazı zimmîler İslam ülkesine getirildikten sonra satılmıştır. Zeyd bu esirlerden Hind'i satın alarak iddet günleri bekledikten sonra onunla cinsel ilişkiye girmek istediğinde, komşuları ona “zimmet akdinin bozulması esir kadınlar hakkında değildir. Binaenaleyh Hind'le nikah kıymadan cinsel ilişkiye girme” deseler, halkın bu sözlerine itibar edilir mi?

*Cevap: İtibar edilmez.*⁴⁹

Fetvadan da anlaşıldığı üzere Osmanlı toplumunda, isyan eden zimmîlerin haklarından gelindikten sonra ele geçirilen kadınlara harbî gibi köle muamelesi yapılmaması ve dolayısıyla nikâh kıymadan onlarla cinsel ilişkiye girmenin dinen câiz olmadığı şeklinde bir kanaatin hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Bundan olsa gerek ki zimmîlerden ele geçirilen esir kadınları satın aldıktan sonra nikâh kıymadan cinsel ilişkiye girmek isteyenlere “Nakz-ı ahd ile seby ve istirkâk olunan nisâ hakkında değildir, öyle olunca Hind'i bi-lâ-nikâh vat' etme” şeklinde bir itiraz yapılmıştır. Fakat Yenişehirli Abdullah Efendi, halkın bu kanaatinin yanlış olduğunu ve onların sözlerine itibar edilmeyeceği yönünde fetva vermiştir.

Fakat müslümanlara karşı fiili bir savaşa girmeyen, düşman devletlerinin sınırlarına bitişik yaşamayan ve herhangi bir İslâm bölgesini istilâ ve işgal etmeyen zimmîlerin zimmet akdi bozulmadığı ve yerlerinin statüsü de dârüislâm olmaktan çıkmadığı için kendileri belgelerde âsi olarak ifade edilse de esirleştirilmeleri yasaklanmıştır. Nitekim Arnavutluk'ta meydana gelen isyanlarla ilgili Dîvân-ı Hümâyun'un gönderdiği hükümler ve dönemin şeyhülislâmı Ebüssuûd Efendi'nin verdiği fetvalar incelendiğinde sağ olarak

⁴⁶ Özel, *Ülke Kavramı*, 134-135.

⁴⁷ Pehlül Düzenli, *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 36-37.

⁴⁸ Örnek uygulamalar için bk. Ümit Güler, “Osmanlı Diyarbekiri'nde Köle ve Cariyeler (18. ve 19. yy.)” *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 60/60 (Haziran 2021), 39-40.

⁴⁹ Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-Fetâvâ*, haz. Süleyman Kaya ve diğerleri (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 174.

ele geçirilen âsileri esir (köle) etmenin câiz olmadığı kesin ve net bir şekilde belirtilmektedir. Çünkü hukukî olarak zimmî statüsünde olan Arnavutlar cizye ve diğer vergilere karşı çıkmakla, eşkıyalık yapmakla ve dağlık yerleri mesken edinmekle âsi olsalar da bölgeleri dârülharbe dönüşmediği için harbî sayılmamışlardır.⁵⁰

Arnavutluk'ta meydana gelen isyan olaylarıyla ilgili Dîvân-ı Hümâyun'un gönderdiği birçok hükümde önce olayın merkeze bildirilmesi, iyice teftiş edilmesi ve soruşturma sonunda suçun kesinleşmesi halinde ele geçirilen âsilerin elebaşlarının öldürülmelerine dair ifadeler yer almaktadır. Bu açıdan bakıldığında Dîvân-ı Hümâyun'un taşradaki yetkililere gönderdiği emir ve tâlimatlarda İslâm hukukuna aykırı ifadeler rastlanmamakta, aksine birçok hükümde şer'-i şerîfe ve kanunlara uymanın gerekli olduğu ve bunlara aykırı davranan kişilerin özürleri ne olursa olsun kabul edilmeyeceği ve ağır bir şekilde cezalandırılacakları kesin bir şekilde ifade edilmektedir.⁵¹

Birçok hükümden anlaşılmaktadır ki Dîvân-ı Hümâyun, isyan edip fesat ve kargaşa çıkaranların ele geçirildikten sonra sadece elebaşlarına gereken cezaların verilmesini açık ve net bir şekilde belirtmektedir. Ayrıca merkezî hükümet tarafından gönderilen hükümlerin birçoğunda ehl-i örfün eşkıya ve isyancılara yönelik hükümleri doğru bir şekilde tatbik etmeleri ve kendi hallerinde olan insanlara zarar vermemeleri sürekli hatırlatılan bir husustur. İncelenen hükümler dikkate alındığında, Osmanlı Devleti Arnavutluk'ta isyan eden ve eşkıyalık yapan zimmîlerin suçları sabit olduktan sonra elebaşlarına yönelik genelde siyaset cezasını uygulamıştır.

3.2. İsyancıların Eş ve Çocuklarıyla İlgili Hükümler

İslâm hukukunun genel prensiplerine göre düşmanla yapılan savaş esnasında onların askerleri ve fiilen savaşa katılan kişiler öldürülebilir. Savaşa bilfiil katılmayan çocukların, kadınların, yaşlıların, din adamlarının, zihinsel ve fiziksel engellilerin öldürülmeleri ise câiz değildir. Fakat bunlardan herhangi biri fiilî çatışmaya girerse veya fikren savaşa destek ve yardım etse nefsi müdafaa kabilinden onu öldürmek meşrûdur. Savaş esnasında sağ olarak ele geçirilen savaş esirlerini öldürme, köleleştirme veya zimmî statüsüne alma hususunda devlet başkanı muhayyirdir. Fiilen savaşmayan çocuklar, kadınlar ve yaşlılar ise öldürülmez, fakat ganimet olarak köleleştirilebilir veya zimmî statüsüne alınabilirler.⁵²

İncelenen Mühimme Defterleri'nden ve Şeyhülislâm Ebüssuûd'un verdiği fetvalardan ele geçirilen zimmî statüsündeki âsi Arnavutlar'ın kadın ve çocuklarını

⁵⁰ Velî b. Yûsuf, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah, 000151), vr.136b; Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'nin Fetvaları*, 100-101; Düzenli, *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar*, 36-37.

⁵¹ BOA, 3 *Nolu MD.*, hk. 1220, 1444; 7 *Nolu MD.*, hk. 2206; 29 *Nolu MD.*, hk. 91; 3 *Nolu Mühimme*, 542; 7 *Numaralı Mühimme*, 3/123; Kahveci, 29 *Numaralı Mühimme*, 65.

⁵² Seraşsî, *el-Mebsût*, 10/126.

öldürmenin yasak olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim birçok hükümde, her ne olursa olsun isyancıların kadın ve çocuklarına dokunulmaması, öldürülmemesi ve kendilerine zulüm yapılmaması gerektiğine dair onlarca emir ve tâlimat yer almaktadır.⁵³ Ayrıca âsilerin kadın ve çocuklarını katletmenin şeriata ve kanunlara aykırı olduğu, buna aykırı davranışların da ağır bir şekilde cezalandırılacakları ifade edilmektedir.⁵⁴

Dönemin şeyhülislâmı Ebüssuûd Efendi'nin Arnavutluk'ta meydana gelen isyan olayları hakkında kuvvetle muhtemel olan birkaç fetvası ve Dîvân-ı Hümâyûn'un bölgedeki yetkililere gönderdiği hükümleri inceleyerek isyan eden zimmîlerin, eş ve çocuklarının hukukî durumları ve bunların şer'î hukukla uyumlu olup olmadığı tespit edilecektir.

“Fetva: Bir bölgenin zimmî halkı, can korkusuyla devlete itaat eder ve cizye vermeyi de kabul ederse ama müslümanlar köylerine gittiklerinde ellerine fırsat geçerse kimi müslümanı öldürüp kimi de esir edip kafirlere satarlarsa ve çoğu zaman “bu yerler bizindir, müslümanlar buralara giremez” derlerse, imkan buldukça da mal ile mülkleriyle düşmanlarımıza yardım ederlerse, haraçlarını ve diğer vergilerini bizzat getirmeyip içlerinden biriyle gönderseler, çoğu köy ahalisi bir yıl haraç verse ve sonra iki üç yıl haracını hiç ödemeseler, diğer vergileri de aynı minval ödeseler, ve devletin oradaki yetkilileri içlerine girmeye güçleri yetmiyorsa, bu zikredilen reâyânın malları ganimet ve aileleri esir edilip hizmetleri helal midir?

Cevap: Dâruharbe iltihak olmadan veya bir bölgeyi istila edip müslümanlarla savaş ve çarpışmaya girmeden malları ve aileleri helal olmaz.”⁵⁵

Ebüssuûd Efendi'nin bir başka fetvasında padişaha isyan eden zimmî statüsündeki bir köyün halkı üzerine gönderilen askerî birliklerin, âsilerin mal ve mülklerini alıp, kadınlarını hizmetlerine aldıkları takdirde kendileriyle cinsel ilişkiye girmelerinin câiz olup olmadığı sorulmuştur. Ebüssuûd isyanın birkaç çeşit olduğunu ve salt isyan nedeniyle zimmîleri ve kadın ile çocuklarını esir edip köleleştirmenin ve kadınlarla cinsel ilişkiye girmenin şer'î bakımdan câiz olmadığı fetvasını vermiştir. Ona göre zimmîler mükellef oldukları vergileri ödememekle, eşkıyalık yapmak ve köyleri basmakla, sarp ve dağlık yerlere sığınmakla âsi sayılırsalar da zimmet akdi bozulmaz, binaenaleyh bu tarz eylemlere katılanları, kadın ve çocuklarını esir etmek helal olmaz ancak isyan eylemlerine bilfiil katılıp harâmilik yapanlar öldürülebilir. Zira söz konusu âsi köyler halkının topluca

⁵³ BOA, 3 Nolu MD., hk. 289, 718; 818, 1037; 6 Nolu MD., hk. 501; 7 Nolu MD., hk. 1779; 14 Nolu MD., hk. 832; 27 Nolu MD., hk. 67, 247; 29 Nolu MD., hk. 91, 423, 468, 487; 35 Nolu MD., hk. 1044; 48 Nolu MD., hk. 211, 224; 58 Nolu MD., hk. 43, 534, 697; 60 Nolu MD., hk. 40, 489; 62 Nolu MD., hk. 500; 64 Nolu MD., hk. 18; 3 Nolu Mühimme, 133, 317, 363, 459; 6 Numaralı Mühimme, 1/287-288; 7 Numaralı Mühimme, 1/300; Ömer Döşemetaş, 27 Numaralı Mühimme Defteri'nin Özet, Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (1-140) (Erciyes Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 95-96, 188-189; Kahveci, 29 Numaralı Mühimme, 65, 222, 244-245, 254-255.

⁵⁴ BOA, 3 Nolu MD., hk. 852, 1057; 6 Nolu MD., hk. 782; 14 Nolu MD., hk. 832; 22 Nolu MD., hk. 219; 3 Nolu Mühimme, 379, 469; 6 Numaralı Mühimme, 1/535.

⁵⁵ Velî b. Yûsuf, Mecmû'atü'l-Fetâvâ (Çelebi Abdullah, 000151), vr.136b; Düzdağ, Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'nin Fetvaları, 101.

dârülharbe ilhak olmadıkları, bir bölgeyi işgal ve istilâ etmeyip müslüman askerleriyle muharebe etmedikleri takdirde onlara harbî hükümler uygulanmaz.⁵⁶

Yine Ebüssuûd Efendi'nin başka bir fetvasında, “*Arnavutların oğulları şer'an köle ve esir edilebilir mi?*” sorusu üzerine “*isyan edip dârülharbe iltihak etmeyince veya bir bölgeyi kendi hakimiyetine almayınca, devletin askerî güçleriyle de muharebeye girmeyince olmaz, çünkü onlar sancakbeylerinin zulmünden kaçıp bir yere çekilmek (tanhiye⁵⁷) ile esir edilmeleri şer'an caiz değildir*”⁵⁸ cevabını vermiştir.

Arnavutluk'ta meydana gelen isyan olaylarıyla ilgili Dîvân-ı Hümâyün'a arzedilen bilgiler incelendiğinde yukarıdaki fetvalarda olduğu gibi Arnavutlar'ın önce itaat edip cizye vermeyi kabul ettikleri, ardından isyan edip haraç ve diğer vergilerini ödemedikleri, devlet yetkililerin kendi köylerine girmelerine izin vermedikleri, civar köylerdeki müslüman ve zimmî halka saldırdıkları, mallarını ve hayvanlarını gaspettikleri, evlerini yaktıkları ve kimi insanları öldürdükleri, kimilerini esir edip düşmana sattıkları, sonra kaçıp sarp ve dağlık yerlere yerleştikleri görülmektedir. Bu olaylara yönelik Dîvân-ı Hümâyün'un gönderdiği birçok hükümde bu tür eylemlere karışan zimmîlerin sadece elebaşılarını öldürmenin meşrû ve gerekli olduğu, âsilerin çocuk ve kadınlarına dokunmanın veya onları esir etmenin câiz olmadığı, zira bu uygulamaların şeriat ve kanunlara aykırı olduğu açık bir şekilde ifade edilmektedir.⁵⁹

Arnavutluk'ta isyan eden zimmîler kendi bölgelerinde müstakil siyasî bir hâkimiyet kurma çabasında olmadıkları⁶⁰ için hukuken ve siyaseten zimmet akitleri bozulmamış ve yerleri dârülişlâm olmaktan çıkıp dârülharbe dönüşmemiştir. Zira çoğu zaman âsiler devletin askerî güçlerine karşı topluca savaşmamıştır. Ayrıca uluslararası münasebetler bakımından da âsi Arnavutlar'ın buldukları bölgeler Osmanlı Devleti'nin toprakları kabul edilmekteydi. Nitekim bu bölgelere girmek isteyen yabancı ülke vatandaşları Osmanlı idarecilerinden izin almak zorundaydı. Binaenaleyh isyana fiilen katılıp

⁵⁶ Velî b. Yûsuf, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Çelebi Abdullah, 000151), vr.137a; Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'nin Fetvaları*, 101; Necati Demirtaş, *Fetvalarıyla Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi* (İstanbul: Akil Fikir Yayınları, 2016), 613.

⁵⁷ Ertuğrul Düzdağ'ın “*Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*” (s. 101) ve Pehlül Düzenli'nin “*Gayrimüslimlere Dair Fetvalar*” (s. 253) adlı eserlerinde “bîhte (veya binhe, nîhbe)” olarak tahminde buldukları bu kelime “kenara çekilmek ve uzaklaşmak” anlamına gelen “tanhiye” olarak okunmalıdır.

⁵⁸ Velî b. Yûsuf, *Mecmû'atü'l-Fetâvâ* (Çelebi Abdullah, 000151), vr.139a; Demirtaş, *Fetvalarıyla Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi*, 613.

⁵⁹ BOA, 3 *Nolu MD.*, hk. 289, 718, 818, 852, 1037, 1057; 6 *Nolu MD.*, hk. 222; 7 *Nolu MD.*, hk. 1779, 1929, 1936, 2526, 2536, 2601; 9 *Nolu MD.*, hk. 121; 14 *Nolu MD.*, hk. 832; 27 *Nolu MD.*, hk. 67; 29 *Nolu MD.*, hk. 91, 423, 468, 487; 30 *Nolu MD.*, hk. 580; 36 *Nolu MD.*, hk. 139; 39 *Nolu MD.*, hk. 299; 49 *Nolu MD.*, hk. 493; 58 *Nolu MD.*, hk. 43, 534, 697; 60 *Nolu MD.*, hk. 40; 62 *Nolu MD.*, hk. 500; 3 *Nolu Mühimme*, 133, 317, 363, 379, 459, 469; 6 *Numaralı Mühimme*, 1/143; 7 *Numaralı Mühimme*, 1/300, 375, 379; 3/285, 289, 321; Paşazade, 9 *Numaralı Mühimme*, 53; Döşemetaş, 27 *Numaralı Mühimme*, 95-96; Kahveci, 29 *Numaralı Mühimme*, 65, 222, 244-245, 254-255.

⁶⁰ Arnavutların Osmanlı Devleti'ne karşı hangi amaçla isyan ettikleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Fatih Şabani, “1560-1590 Yıllarında Osmanlı Devletine Karşı Arnavut İsyanlarının Sebepleri”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Ocak 2020), 139-163.

savaşanlar harp esnasında öldürülmekle birlikte savaş bittikten sonra kendilerinin ve kadın ile çocuklarının esir edilip köleleştirilmesine cevaz verilmemiştir.

Âsilerden ganimet almak, kadın ve çocuklarını esir etmek câiz olmadığı için askerlerin isyancılarla çarpışmaya girmekten kaçındıkları anlaşılmaktadır. Bu sebeple kimi zaman isyan hareketleri bastırılmamıştır. Binaenaleyh bölgedeki askerleri âsilerle savaşmaya teşvik etmek ve isyancıları caydırmak için Dîvân-ı Hümâyun'dan gelen bazı hükümlerde isyancıların kadın ile çocuklarının esir alınmasına izin verilmiştir. Ancak bu izin sadece savaş esnasında geçerli olup âsi ve ehl-i fesadın haklarından gelindikten sonra ele geçirilen bütün esirlerin serbest bırakılması gerektiği emredilmektedir. Ayrıca esir meselesinin gizli tutulması ve askerlere duyurulmaması buyurulmakta ve savaş sonrası herhangi bir esirin serbest bırakılmadığı ortaya çıkarsa sancakbeyinin bundan sorumlu olacağı belirtilmektedir. Örneğin, Dîvân-ı Hümâyun'un Dukakin beyi Ahmed Bey'e gönderdiği 26 Receb 972 (27 Şubat 1565) tarihli bir hükümde bu husus açık bir şekilde şöyle ifade edilmektedir:

“Dukakin Sancakbeyi Ahmed Bey'e gönderilen hüküm:

Dergâh-ı Mu'allâm'a bir mektup gönderip “Dukakin livasına bağlı yirmiye yakın köyün zimmî reâyâsı isyan üzere olduğu için haklarından gelmek gerekir” diye bildirmişsin. Bu sebeple, ıslahı mümkün olmayıp isyanı devam eden fesatçıların haklarından gelinip askerleri savaşmaya teşvik etmek için isyancıların kadın ile çocuklarını esir edip elebaşılarının haklarından gelindikten sonra esir alınanlar serbest bırakılmalıdır. Çünkü benim hüküm sürdüğüm bölgelerde (zimmî de olsa) halkımın esir edilmesine rızam yoktur. Buyurdum ki; benim hükmüm size gelince, esir hususunu kimseye ifşa etmeden emrim mücebince isyanları açık olan fesat ehlinin iyi bir tedbir alarak haklarından gelip birliklerini bertaraf ettikten sonra âsilerden ne kadar esir alınmış ise eksiksiz bir şekilde serbest bırak ve bir kişiyi dahi esir etmekten kaçın. Şöyle ki, emrime aykırı olarak esir alındığı işitilirse, sen sorumlu olursun. Ona göre dikkat edesin ve emrime aykırı iş yapmaktan sakınasın.”⁶¹

Dîvân-ı Hümâyun'un isyan olaylarıyla ilgili sancakbeylerine ve kadınlara gönderdiği bazı hükümlerde sürekli kaçan ve başka şekillerde haklarından gelinmesi mümkün olmayan âsilerin elebaşılarını ele geçirebilmek için çocuk ve kadınlarının esir edilmesine -büyük olasılıkla buradaki esir kelimesi köle değil, tutsak anlamında kullanılmıştır-, mallarının yağmalanmasına ve köylerin yakılmasına cevaz verildiği belirtilmiştir. Arnavut tarihçileri bu hükümleri ileri sürerek Osmanlı Devleti'nin isyana kalkışanları kılıçtan geçirdiği, köylerini yaktığı, çocuk ve kadınlarını köleleştirdiğini iddia etmektedirler.⁶²

⁶¹ BOA, 6 Nolu MD., hk. 788; 6 Numaralı Mühimme, 1/439.

⁶² Petrika Thëngjilli, *Shqiptarët Midis Lindjes dhe Perëndimit* (Tiranë: Botimet Toena, 2003), 199-200.

Örnek olması bakımından Debri kazasında meydana gelen bir isyan olayı Arnavut tarihçileri tarafından şöyle aktarılmaktadır: 1560 senesi Şubat ve Nisan aylarında Reç, Darada, Lura ve Aşağa-Debri köylerinden 500 kişiyi aşkın bir grup, Osmanlı idaresine başkaldırmış ve bazı devlet görevlilerini öldürüp evlerini yakmışlardır. Kanûnî Sultan Süleyman bu isyanı bastırmak için Koçi Çavuş'u görevlendirmiş ve Ohri, İlbasan ile Dukakin sancakbeylerine de ferman göndererek Koçi Çavuş'a askerî yardım göndermelerini emretmiştir. Dîvân-ı Hümâyun'un âsilerle ilgili gönderdiği iki hükümde şu ifadeler yer almaktadır:

2 Şaban 967 (28 Nisan 1560) tarihinde gönderilen hüküm:

"Ohri Sancakbeyi Ahmed Bey'e ve emekli Koçi Çavuş'a gönderilen hüküm:

Emekli olan Koçi Çavuş, Debri kadısıyla mektup göndermiş ve varid olan bir hükm-i şerifim Aşağa-Debri nahiyesinde Reç, Darada, Laşak, Parga, Gedenler ve Lura adlı köylerin zimmî halkı eskiden beri isyan üzere oldukları ve gerekli askeri birlikleri hazırladıktan sonra âsilerin üzerlerine varıp birliklerini dağıtıp haklarından gelmek için bir ferman gönderilmiştir. Bu husus birçok ehil kişiyle görüşüldü ve mevcut sancaktaki askerleriyle onların haklarından gelmek mümkün olsaydı, şimdiye kadar zararları ortadan kaldırılırdı, ancak onlar çok eski isyancılar. Şimdi bile haklarından gelmek için ferman geldiği işittiklerinde beş yüzden fazla zimmî bir araya gelip bayrak kaldırıp altı tane köyü daha basıp bazı sipahilerin ve reâyânın evlerini yakıp kimileri yaramışlar, mallarını ve hayvanlarını da alıp götürmüşler. Öyle ise adı geçen âsilerin hangi yöntemle olursa olsun haklarından gelmek lazımdır. Buyurdum ki:

*(hükmüm) vardığında, gecikmeden ve gevşeklik göstermeden uygun bir şekilde gerekli tedarikini yap, her ne yöntemle mümkün ise yeteri kadar askerle üzerine varıp adı geçen isyancıların elebaşılarını kılıçtan geçirip diğerlerini esir edip mal u mülklerini talan edip gereği gibi haklarından gelesin. Memleketi onların şer ve fesatlarından koruyasın ve ne şekilde haklarından gelindiğini yazıp bildiresin."*⁶³

8 Şaban 967 (2 Mayıs 1560) tarihinde İlbasan Sancakbeyine ve Koçi Çavuş'a gönderilen başka bir hükümde de şu ifadeler yer almaktadır:

"...Bu göreve Ömer Çavuş yetkili olarak tayin edilip size vardığında gecikmeden ve gevşeklik göstermeden uygun bir şekilde hazırlıklarınızı yapın, hangi yolla mümkün ise yeteri kadar askerler hazırlayıp üzerine varıp zikredilen âsilerin elebaşılarını kılıçtan geçirip çocuklarını esir edip mal ü mülklerini yağmalayıp gereği gibi haklarından gelip memleketi şerlerinden ve fesatlarından temizleyin. Hangi yöntemle haklarından gelindiğini yazıp bildirin. Bu konuya çok önem gösterin ve yeteri kadar asker topladıktan sonra silah ve mühimmatlarıyla köyelerine varın ve

⁶³ BOA, 3 Nolu MD., hk. 1038; 3 Nolu Mühimme, 460.

gafler göstererek şerefli saltanatıma aykırı ve muhalif iş yapmaktan sakının. Ayrıca bu bahane ile kendi hallerinde olan halka müdahale ve tecavüz etmekten sakının."⁶⁴

Arnavut tarihçileri bu iki hükmü tarihî kanıt olarak göstererek Osmanlı Devleti'nin Arnavutlar'a zulmettiğini, itaat etmeyenlerini kılıçtan geçirdiğini, kadın ve çocuklarını esir aldığını ve mallarını da yağmaladığını iddia etmektedirler.⁶⁵ Ancak bu olaylarla ilgili Dîvân-ı Hümâyun'dan gönderilen diğer hükümler de incelendiğinde bahsi geçen isyanın Arnavut tarihçilerinin yorumladıkları şekilde cereyan etmediği görülmektedir. Şöyle ki 1 Cemâziyelâhir 967 (10 Mart 1560) yılında südde-i saâdetten Mat ve Deبری kadılarına ve Koçi Çavuş'a yollanan bir hükümde Aşağa-Deبری nahiyesinde yaşayan müslümanlar ve zimmîler kadıya gelerek âsilerden şikâyette bulunmuşlardı. Bu şikâyete göre Aşağa-Deبری nahiyesine bağlı ve uzun zamandır isyanı kendilerine şîar edinmiş olan beş köyün ahalisi yaklaşık beş yüzden fazla gayri müslimden oluşan bir grup bir araya gelerek Hoş, Yavace ve Şedene adlı köyleri basıp yağmalamış, evlerini yakmış, hayvan ve mallarını almış, onun dışında kimi insanları yaralayarak ve kimilerini öldürerek birçok zulüm ve işkence yapmışlardır. Olayı teftiş etmek için önce adı geçen nâhiyeye yetkili müfettişler gönderilerek şikâyetin doğruluğu tespit ettirilmiş ve isyancılar mahkemeye çağırılmışlardır. Ancak âsiler mahkeme davetine icabet etmeyip silahlarını kuşanarak tekrar toplanmışlar ve üç köyü daha basıp köylülerin hayvanlarını almış ve mallarını talan ederek müslüman ve zimmîlerden birkaç kişiyi de öldürmüşlerdir. Zulümleri gün be gün artan bu isyancıların durumu Ohri sancakbeyi tarafından tekrar Dîvân-ı Hümâyun'a arz edilince bununla ilgili şöyle bir hüküm gönderilmiştir:

*"Bu konuda en güzel bir şekilde tedariklerinizi yapıp yeteri kadar il-eri ve hisar-eri askerler toplayıp üzerine varın ve ne yöntemle mümkün olursa âsileri ele geçirin. Ancak size karşılık verirlerse siz de onlara karşılık verin ve bütün elebaşılarını yakalayıp haklarından gelin. Ama kadın ile çocuklarına dokunmayın ve mal ü mülklerini yağmalamayın. Sadece elebaşılarını kırıp o bölgeyi onların şerlerinden temizleyin. Fakat isyancıların haklarından gelmek bahanesiyle kendi hallerinde olan köyler ahalisine müdahale etmek ve saldırmak caiz değildir. Bu konuda tamamen basiret üzerine olup arzettiğim gibi sadece fesatçıların haklarından gelin. Emrime aykırı davranıp da âsilerin kadın ile çocuklarını esir edip mal ü mülklerini yağmalamaktan sakının."*⁶⁶

Yukarıdaki 1 Şaban 967 (27 Nisan 1560) ve 8 Şaban 967 (2 Mayıs 1560) tarihli hükümlerde belirtildiği üzere Koçi Çavuş'un Deبری kadısı vasıtasıyla Dîvân-ı Hümâyun'a gönderdiği mekupta yukarıda sözü geçen köylülerin hala isyan halinde oldukları ve daha önceki emr-i şerifin birçok kişiyle istişare edildiği ancak sancaktaki mevcut askerlerle bu isyanları bastırmanın mümkün olmadığı belirtilmektedir. Bu hükümlerde isyanlar bastırılırken âsilerin, kadın ve çocuklarının esir edilmesine izin verilmiştir. Fakat Dîvân-

⁶⁴ BOA, 3 Nolu MD., hk. 1058; 3 Nolu Mühimme, 469.

⁶⁵ Skënder Anamali ve diğerleri, *Historia e Popullit Shqiptar* (Tiranë: Botimet Toena, 2002), 1/562.

⁶⁶ BOA, 3 Nolu MD., hk. 3; 3 Numaralı Mühimme, 363.

1 Hümâyun'dan İlbasan beyine ve Koçi Çavuş'a gönderilen 8 Şaban 967 (2 Mayıs 1560) tarihli bir başka hükümde isyancıların çocuk ve kadınlarının esir edilmesine, mal ve mülklerinin el konulmasına izin veren hükümlerin şeriata aykırı olduğu gerekçesiyle ellerdeki bütün esirlerin serbest bırakılması gerektiği belirtilmektedir. Hüküm şöyledir:

“İlbasan Sancakbeyine gönderilen hüküm:

Hâlihazırda Debri kâdîsı bir mektup gönderip kimi köy ahalisinin isyân üzere olduğunu bildirmiş ve haklarından gelip kadın ile çocuklarını esir etmek ve mal ü mülklerini yağmalamak için sana hükm-i şerîfim gönderilmiştir. Fakat bu şekilde isyan edenleri esir edip mal ü mülklerini yağmalamak veya ganimet olarak almak şeriat bakımından caiz değildir. Ancak başka bir şekilde asilerin haklarından gelme mümkün değilse, kimse de bu konuda gayret ve çaba sarf etmezse esir edilen halkın hizmete dâhil olması için hükm-i şerîfim irad edilmiştir. Buyurdum ki:

Emr-i şerîfimde buyurulduğu üzere zikredilen fesatçıların haklarından gelip aileleri de esir edilip hizmet tamamlandıktan sonra esir edilen kaç kişi varsa ve el konulan ne kadar mal varsa, ellerinde bulunduranlardan alıp esir olanları serbest bırakın ki şeriata aykırı iş olmasın. Fakat önce bu husus kimseye ifşa edilmesin ki maslahat yerine gelsin. Bu konuda hizmet edip gayret gösterenleri bildiresin ki durumlarına göre dirlik verilsin.”⁶⁷

Bu ve buna benzer birçok hükümde zimmî statüsündeki isyancıların aile fertlerini esir, mal ve mülklerini ganimet olarak almak, şeriata ve padişahın rızasına (kanunlara) aykırı olduğu gerekçesiyle yasaklanmıştır. Mesela, 25 Rebûlâhir 967 (24 Ocak 1560) tarihinde İskenderiyye beyi Mehmed Han'a gönderilen bir hükümde âsiler sadece devlete başkaldırmakla ve vergi vermekten kaçınmakla yetinmeyip civardaki diğer köyleri yağmalama, evleri yakma, insan öldürme, çocuk ve kadınları esir etme, yolları kesip yolcuları ve tüccarları soyma, düşmanlarla işbirliği yapma gibi eylemlerle halka bir hayli zulüm yapmışlardır. Böyle bir durumla karşılaşan İškodra sancakbeyi isyanları bastırabilmek için ellerindeki asker sayısı yeterli olmadığından merkezden asker yardımı talep etmiştir. Dîvân-ı Hümâyun bu tür taleplerini genelde olumlu karşıladı ve civardaki sancakbeylerine hükümler göndererek gerekli yardımların yapılmasını ve sadece âsilerin elebaşılarının yakalanıp cezalandırılmasını, kadın ile çocuklarına ise dokunulmamasını emretmiştir.⁶⁸ Ancak bu şekilde isyanlar bastırılmamış olmalı ki dört ay sonra İskenderiyye beyi Mehmed Han'a ve Hersek beyi Haydar Paşa'ya gönderilen bir başka hükümde, İskenderiyye sancağında meydana gelen isyanları sadece âsilerin elebaşılarını öldürmek, fakat kadın ve çocuklarını esir etmeden mümkün olmadığı, bundan dolayı bölgedeki isyanların günden güne artarak devam ettiği belirtilmektedir. Bu isyanları bastırmak için âsilerin kadın ile çocuklarını esir etmek, mal ve mülklerini almaktan başka bir çare bulamayan İskenderiyye sancakbeyi bunu tekrar Dîvân-ı Hümâyuna arz etmiştir.

⁶⁷ BOA, 3 Nolu MD., hk. 1057; 3 Nolu Mühimme, 469.

⁶⁸ BOA, 3 Nolu MD., hk. 718; 3 Nolu Mühimme, 317.

Dîvân-ı Hümâyun da halkı âsi ve eşkıyadan korumak ve isyanları bastırabilmek için önce kadın ile çocukların esir alınmasına, mal ve mülklerine el konulmasına izin vermiştir.⁶⁹

Ancak buna benzer hükümler dikkatli bir incelendiğinde âsilerin, kadın ve çocuklarının esir edilmelerine izin veren hükümlerin isyanlar bastırılmaya kadar geçici olduğu anlaşılmaktadır. Bir başka deyişle isyancılarla savaş esnasında ele geçirilenler ve kadın ile çocukları köleleştirilmemiş, tutuklu olarak yakalanıp isyanları bastırıldıktan sonra tekrar serbest bırakılmıştır. Örneğin, 3 Receb 972 (4 Şubat 1565) tarihinde İlbasan beyine gönderilen bir hükümde de daha önce hükm-i şerîf mücebince ıslahı istenilen isyancılardan bazılarının itaat etmemeleri sebebiyle kadın ve çocuklarının esir edilmesine izin verildiği belirtilmiştir. Fakat isyanlar bastırıldıktan ve elebaşılardan haklarından gelindikten sonra ele geçirilen bütün esirlerin serbest bırakılmaları ve reâyânın esir edilmesine şeriata aykırı olduğu ve padişahın rızası olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca esirlerin serbest bırakılması hususunun gizli tutulması ve isyan tamamen bastırılmadan ve âsilerin elebaşılardan yakalanıp cezaları verilmeden bu bilginin kimseye paylaşılması hususundaki emr-i şerîf, esir izninin geçici olduğunu göstermektedir.⁷⁰

Bütün bunlar dikkate alındığında zimmî isyancıların kadın ve çocuklarının esir edilmesine izin veren hükümler diğer hükümlerden bağımsız olarak değerlendirilmemelidir. Şöyle ki zaruret gereği bazı hükümlerde âsilerin kadın ile çocuklarının esir edilmesine cevaz verildiği ifade edilse de daha sonra gelen başka hükümlerde isyancıların elebaşılardan ele geçirilip cezaları verildikten sonra ele geçirilen kadın ve çocukların serbest bırakılmaları emredilmektedir. Çünkü yukarıda da belirtildiği gibi birçok hükümde reâyâyı esir etmenin şeriata ve padişahın rızasına yani kanuna aykırı olduğu açık bir şekilde ifade edilmektedir.

Dikkate alınması gereken bir diğer husus da isyancıların haklarından gelirken kadın ve çocuklarının esir edilmesine cevaz veren hükümler isyan olayının bastırılıp bastırılmadığına göre değerlendirilmesidir. Bir başka ifade ile sürekli isyan edip insanlara zulüm yapanların kadın ile çocuklarının esir edilmelerine izin verilmiş ve isyan olayı başarılı bir şekilde bastırılmışsa ikinci bir hüküm gönderilerek ele geçirilen esirlerin serbest bırakılması emredilmiştir. Ancak isyan bastırılmayıp âsilerin haklarından gelinememiş ise ikinci bir hüküm gönderilmeye gerek duyulmamıştır. Bu durumda kadın ve çocukların esir edilmelerine dair ifadeler isyan suçunun nihaî bir hükmü değildir. Mesela, Delvine sancakbeyine gönderilen 25 Cemâziyelâhir 985 (9 Eylül 1577) tarihli bir hükümde, haklarından gelinmesi ferman olunan Kurveleş âsilerinin çocuk ve kadınlarını esir etmeden tamamen haklarından gelinemeyeceği belirtilmektedir. Dîvân-ı Hümâyun bununla ilgili önce isyancıların devletin buyruğuna çağırılması, itâat edip düz yerlere inmeyi ve kendi işleriyle meşgûl olmayı kabul ederlerse affedilecekleri, ancak karşı

⁶⁹ BOA, 3 *Nolu MD.*, hk. 1219, 1220; 3 *Nolu Mühimme*, 540-542.

⁷⁰ BOA, 6 *Nolu MD.*, hk. 689; 6 *Numaralı Mühimme*, 1/390; Sakarya, 43 *Numaralı Mühimme*, 57-58.

çıkarlarsa hoyratlarının haklarından gelineceği, çocuk ve kadınlarının da esir alınacaklarına dair bir hüküm göndermiştir.⁷¹ Birkaç ay sonra gelen başka hükümlerden Kurveleş âsilerin hala isyan halinde oldukları belirtilerek önceki hükmün uygulanmadığı, kadın ve çocuklarının da esir edilmediği anlaşılmaktadır.⁷²

İsyancıların düşman devletleriyle iş birliği yapmaları ve onlarla birlik olup Osmanlı hâkimiyeti altındaki köylere saldırıp fesat çıkarmaları ve defalarca uyarılmalarına rağmen isyan ve fesattan vazgeçmemeleri savaş sebebi sayılmıştır. Örneğin, 15 Safer 978 (19 Temmuz 1570) tarihinde Piyâle Paşa'ya gönderilen bir hükümde, düşmanların Delvine bölgesine girip Semut Kalesi'ni ele geçirdikleri ve ardından da Mora taraflarına geçip Many Kalesi'ni aldıkları bildirilmektedir.⁷³ Delvine bölgesine giren Venedik askerlerine itaat edip onların safına geçen, onlara her türlü yardımda bulunan ve etraftaki köylere saldıran âsi zimmî Arnavutlar, birkaç defa itaate çağrılmışlarsa da buna kulak asmayıp isyan etmeye devam etmişlerdir.⁷⁴ Bunun üzerine Dîvân-ı Hümâyun, Delvine ve Yanya beylerine tâlimat göndererek düşman safına katılan âsilerin kılıçtan geçirilmesine, kadın ve çocuklarının ise esir alınmasına cevaz vermiştir.⁷⁵

18 Rebûlevvel 988 (3 Mayıs 1580) tarihinde Dukakin beyine, Deبری kadısına ve Ohri alaybeyine gönderilen bir hükümde, Aşağa-Deبری nahiyesinden eskiden beri isyan eden bazı köylerin ahalisine birçok defa emr-i şerîfler gönderilip kendilerinden cizyeleri talep edilmişse de vermemek için inat ve muhalefet ettikleri, kimi eşkıyayı önder seçerek etrafına topladıkları, altı köyü basıp evlerini yaktıkları, insanların mal ve mülklerini gasp ettikleri, kimileri öldürüp kimileri yaraladıkları, iskelelere giden bütün yolları kapattıkları, bölgedeki diğer âsi ve eşkıyaları da yanına alarak halka türlü türlü zulmettikleri, sayıları iki bine ulaşınca İşim Kalesi'ni kuşatarak üç gün boyunca kaledeki askerlerle silahlı çatışmaya girdikleri ve bu savaşta birçok kişiyi öldürdükleri zikredilmektedir. Bu olayla ilgili Dîvân-ı Hümâyun'un gönderdiği hükümde isyancıları bir defa devletin buyruğuna çağırıdıktan sonra itaat etmeyip isyanda ısrar ederlerse, kanlarının heder olacağı, mallarına el konulacağı ve kadın ile çocuklarının esir edilecekleri ifade edilmektedir.⁷⁶

Son iki örnekte görüldüğü üzere zimmîler topluca isyan edip düşmanın askerî birliklerine katılıp istilâ faaliyetlerinde buldukları ve kalelere saldırıp müslümanlarla fiilen savaştıkları için şeriata göre köyleri dârülislâm olmaktan çıkıp dârülharbe dönüşmüştür. Binaenaleyh onlarla yapılan savaşta ele geçirilen kadın ve çocukların esir alınmaları da meşrû görülmüştür.

⁷¹ BOA, 31 Nolu MD., hk. 537.

⁷² BOA, 35 Nolu MD., hk. 876; 36 Nolu MD., hk. 75, 76, 77, 87, 877; 40 Nolu MD., hk. 11, 674.

⁷³ BOA, 14 Nolu MD., hk. 322.

⁷⁴ BOA, 12 Nolu MD., hk. 228, 315, 316, 391; 14 Nolu MD., hk. 446, 489, 1138; 12 Numaralı Mühimme, 1/190, 234-235, 279.

⁷⁵ BOA, 12 Nolu MD., hk. 30; 12 Numaralı Mühimme, 1/82.

⁷⁶ BOA, 43 Nolu MD., hk. 1; Sakarya, 43 Numaralı Mühimme, 57-58.

3.3. İsyancıların Mallarıyla İlgili Hükümler

Hanefî mezhebindeki hükümler doğrultusunda hareket eden Dîvân-ı Hümâyûn'un yetkililere gönderdiği birçok hükümden Arnavutluk'taki zimmîlerin isyanları bastırılırken âsilerin mal ve mülklerine dokunulması ve yağmalanması açık ve net bir şekilde yasaklanmıştır.⁷⁷ İçerik olarak birbirine benzeyen bu hükümlerden sadece iki tanesi zikredilerek konu izah edilecektir.

19 Cemâziyelâhir 976 tarihinde Ohri sancakbeyi Osman'a gönderilen bir hükümden, sürekli isyan etmekle adı çıkmış bazı köyler ahâlisinin vergilerini tahsil edebilmek ve isyanlarını bastırabilmek için mallarını yağmalamaktan başka çare olmadığını bildiren yetkililere Dîvân-ı Hümâyûn şöyle bir hüküm göndermiştir:

*"...(hüküm) vardığında, bu konuda dikkatli olun ve onun gibi isyan edip haraçlarını vermemekte inat ve ısrar eden zimmi köyler halkının elebaşılarını en güzel bir şekilde tedbir alarak ve gerekli tedariklerini yaparak ele geçirin ve haklarından gelin ki diğerlere ibret olsunlar, vergilerin tahsili konusunda gayret ve çaba sarfedesin. Fakat bu bahane ile âsilerin mal ü mülklerini yağmalamaktan ve kadın ile çocuklarını esir etmekten fazlasıyla sakınasın."*⁷⁸

7 Zilhicce 984 (25 Şubat 1577) tarihinde Ohri beyine gönderilen bir başka hükümden de isyan edenlerin önce devletin buyruğuna çağrılmaları ve bu davete yanaşmayıp muharebeye giriştikleri takdirde âsilerin elebaşılarının cezalandırılmaları, ancak bunu yaparken mallarına dokunulmaması gerektiği belirtilmektedir. Bu durum hükümden şöyle ifade edilmiştir:

"...(hüküm) vardığında, olay arzettiğin gibi vaki ise adı geçen beylerle haberleşip en güzel şekilde tedbir ve tedarikini yaparak zikredilen köylerin üzerine varın ve önce onlardan elebaşılarını ve fesat çıkaranları teslim etmelerini talep edin. Eğer teslim ederlerse onların davalarını toprak kadısı görsün. Şayet âsilerin mandıra, davar ve mal yağmaladıkları sabit olursa, alınan hayvan ve mallar şeriata göre sahiplerine geri verilsin ve fesatçılara mecal vermeyip şeriata gerektirdiği şekilde haklarından gelinsin. Şayet şeriata (in hükümlerine) itaat etmeyip isyan ve tuğyanda ısrar eder ve sizinle çarpışmaya kalkıştırlarsa, adı geçen sancakbeyilerimle haberleşip en güzel bir şekilde ittifak ederek durumlarına da dikkat ederek ehl-i fesadın üzerine gidip ele geçirin ve bir şekilde haklarından gelin ki diğerlere ibret olsun. Ancak bu bahane ile kendi hallerinde olanlara sadece hayvan ve mallarını almak için saldırmaktan ve ailelerine tecavüz etmekten ziyadesiyle sakının. Sadece elebaşılarını ve fesatçıları ele geçirip haklarından gelin. Ama emrime aykırı

⁷⁷ Âsilerin mallarını yağmalamanın yasak olduğunu gösteren bazı hükümler için bkz. BOA, 3 Nolu MD., hk. 289, 818, 852, 1057; 7 Nolu MD., hk. 2601; 27 Nolu MD., hk. 67; 29 Nolu MD., hk. 487; 58 Nolu MD., hk. 43, 697; 60 Nolu MD., hk. 40; 3 Nolu Mühimme, 133; 7 Numaralı Mühimme, 1/321; Döşemetaş, 27 Numaralı Mühimme, 95-96; Kahveci, 29 Numaralı Mühimme, 254-255.

⁷⁸ BOA, 7 Nolu MD., hk. 2601; 7 Numaralı Mühimme, 3/321.

*herhangi bir işlem yapıldığı işitilirse sen cezaya müstahak olursun. Ona göre dikkat edesin.*⁷⁹

İncelediğim Mühimme Defterleri'ndeki buna benzer hükümlerin çoğunda isyan eden zimmîlerin mallarını yağmalamanın kanunen yasak ve şeriatça câiz olmadığı açık ve net bir şekilde belirtilmektedir. Bununla birlikte nadir de olsa Dîvân-ı Hümâyün'dan gönderilen bazı hükümlerde isyancıların mallarına el konulmasına izin verildiği görülmektedir. Defterlerde az rastlanan bu tür hükümler dikkatli bir şekilde incelendiğinde isyancıların mallarını yağmalama izninin, esir meselesinde olduğu gibi, geçici olduğu ve bu malların ganimet kabilinden alınmadığı anlaşılmaktadır.⁸⁰ Buna benzer hükümlerdeki “*esbâb u emvâllerin gâret idüp*” ifadesinden kasıt savaş sırasında isyancılardan ele geçirilen malların ganimet olarak alınması, askerler arasında paylaşılması veya devlet hazinesine intikal ettirilmesi değildir. Zira diğer hükümlerde âsilerle yapılan harp sonrası ele geçirilenlerin veya itaat etmeyi kabul edenlerin mahkemeye çıkarılıp mağdurlarla birlikte davaların görülmesi, âsilerin gaspettikleri malların sahiplerine iade edilmesi ve faillere gerekli cezanın verilmesi emredilmektedir.⁸¹ Binaenaleyh isyancıların mallarına el koymanın amacı ellerindeki başkalarına ait mallarını alıp sahiplerine geri vermek veya ödemedikleri vergileri tahsil etmekten ibarettir.⁸²

Âsilerin mallarına el koymanın amacı daha önce onların haksız olarak masum insanlardan gaspettikleri ve yağmaladıkları malları sahiplerine iade etmek, isyan esnasında zarar verdikleri malları tazminat olarak almak ve böylece zulme uğrayanların bir nevi mağduriyetlerini gidermektir. Zira birçok belgeden de anlaşıldığı üzere isyancılar haksız olarak halktan bir hayli mal gaspetmişlerdir. Böylece âsilerin ellerindeki mallar kendi mülkiyeti olmayıp haksızlığa uğrayan kişilere ait olma ihtimali çok yüksekti. Binaenaleyh isyancılardan ele geçirilen malların ganimet olarak paylaşılmayıp bir yerde muhafaza edilmesi emredilmiştir. Daha sonra bu mallar üzerinde hak iddia eden kişiler çıkarsa, tespit edilmesi halinde kendilerine teslim edilmiştir.⁸³

Devletin, isyancıların mallarına el koymanın diğer bir gerekçesi de mükellef oldukları vergileri ödememeleridir. Mesela, bazı köylerin ahali isyan edip birkaç sene mükellef oldukları vergilerini ödememiştir. Buna mukabil devlet yetkilileri onları yakaladığında mallarına el koymuş ve ele geçirdikleri malları vergi yerine saymışlardır.⁸⁴

⁷⁹ BOA, 29 Nolu MD., hk. 487; Kahveci, 29 Numaralı Mühimme, 254-355.

⁸⁰ BOA, 30 Nolu MD., hk. 333.

⁸¹ BOA, 58 Nolu MD., hk. 500.

⁸² BOA, 33 Nolu MD., hk. 350.

⁸³ BOA, 34 Nolu MD., hk. 213; Eren, 34 Numaralı Mühimme, 120.

⁸⁴ BOA, 30 Nolu MD., hk. 280; 46 Nolu MD., hk. 425; Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar*, 164-166; Kemal Daşçoğlu, “Osmanlı'da Eşkîyalık Hareketlerini Cezalandırma Yöntemi Olarak Sürgünler”, *Osmanlıdan Günümüze Eşkîyalık ve Terör*, ed. Osman Köse (Samsun: Samsun İlkadım Belediyesi, 2009), 256.

Zira devlet, vergi ödemesine karşı çıkanlara yönelik güç kullanarak zorla vergileri toplama hakkına sahiptir.

Nadir de olsa isyanlar bastırılırken âsilerin köyleri tahrip edilmiş ve evleri yakılmıştır. Bu yönetime sadece zaruri durumlarda başvurulmuştur. Şöyle ki bazı köylerin ahalişi dağlık yerleri mesken edinerek vergilerden kaçınmış ve sürekli eşkıyalık yapmışlardır. Vergileri tahsil etmek için köylerine giden devlet görevlilerine de karşı koymuşlardır. Üzerine herhangi bir askerî birlik gönderildiğinde de evleri terkedip mağaralara sığınmışlardır. Bu durumla karşılaşan devlet yetkilileri onların haklarından gelmek için evlerini ve köylerini yakmaktan başka bir çarenin olmadığını merkeze bildirmişlerdir. Dîvân-ı Hümâyün da buna ilişkin hükümler göndererek isyan etmekte inat ve ısrar eden ehl-i fesadın haklarından gelmek için meskenlerin yakılmasına izin vermiştir.⁸⁵ Aksi takdirde âsi ve eşkıyanın zulüm ve fesatları daha çok artacağından isyanları bastırabilmek ve en önemlisi halkı onların zulümlerinden koruyabilmek için böyle bir yönetime başvurmak zorunlu hale gelmiştir. İslâm hukukuna göre de zaruret halinde toplumun genel yararını korumak için haram olan bazı şeyleri yapmak câizdir. Nitekim “Zarûretler şer‘an yasak ve haram olan şeyleri mübâh kılar”, “Toplumun geneline zarar veren şeyleri izâle etmek için özel zararlar tercih edilir” ve “Büyük zararlar karşısında küçük zararlara gidilir” gibi küll-i kâideler gereğince toplumun genel menfaatini korumak için kimi âsilerin köylerinin yakılmasına ve tahrip edilmesine izin verilmiştir.⁸⁶

Mesela, 18 Şâban 991 (6 Eylül 1583) tarihinde eski Ohri ve İlbasan kadılarına gönderilen bir hükümde isyan ve tuğyan üzere olan bazı zimmîlerin birçok köyü yağmaladıkları ve yolları bastıkları, ahalinin kadın ve çocuklarını alıp götürdükleri, düşmanlarla işbirliği yaptıkları, askerî birlikler köylerine vardıklarında oradan kaçıp dağlara ve mağaralara sığındıkları, isyanlarını bastırmak ve haklarından gelmek için de tek çarenin köylerini ve evlerini yakmak olduğu ve bu hususta da Dîvân-ı Hümâyünün izin verdiği belirtilmektedir.⁸⁷

Sonuç

Osmanlılar’da Hanefî fikhî devletin resmî hukuk kaynağı olarak kabul edilmiştir. Nitekim bu çalışmada en yüksek mahkeme işlevini gören Dîvân-ı Hümâyün’un zimmî isyan olaylarına dair bölgedeki yetkililere gönderdiği emir ve tâlimatların Hanefî hukuk okulunun prensiplerine ve usulüne uygun olduğu tespit edilmiştir. Bu sebeple Mahkemeye sevk edilen âsilerin davalarının şer‘-i şerîfe göre görülmesi ve suçları sabit

⁸⁵ BOA, 14 Nolu MD., hk. 832; 35 Nolu MD., hk. 1044; 51 Nolu MD., hk. 94.

⁸⁶ “Zarûretler (şer‘an) memnu‘ (ve haram) şeyleri mübâh kılar”, “Zarar-ı âmî def‘ (ve izâle) için zarar-ı hâss ihtiyâr olunur” ve “Zarar-ı eşedd zarar-ı ehaff ile izâle olunur” gibi küll-i kâideler gereğince toplumun genel menfaatini korumak için kimi âsilerin köylerinin yakılmasına ve tahrip edilmesine izin verilmiştir.

⁸⁷ BOA, 51 Nolu MD., hk. 94.

olanların şeriat ve kanunlara göre yargılanmaları birçok hükümde emredilen bir husustur. Ayrıca merkez, yargı işlerini yürütenleri hiç kimseye şer'î şerîfe ve kanuna aykırı muamelede bulunmamaları konusunda sürekli uyarmıştır. Avlonya sancağına ait 1566–1567 tarihli kadı sicilli incelendiğinde zikredilen sancakta birçok eşkıyalık ve isyan olayı meydana gelmesine rağmen bunlarla ilgili herhangi bir kayda rastlanmamış olması isyan ve eşkıyalık suçlarıyla ilgili davaların mahallî mahkemeler dışında daha üst mahkemelerde görüldüğünü göstermektedir.

Yetkililerin itaat çağrılarına rağmen devlet güçlerine mukavemet gösterip savaşıma yönelen âsilerden savaş esnasında ele geçirilenlerin sadece elebaşlarının diğerlerine ibret olacak şekilde cezalandırıldıkları tespit edilmiştir. Birkaç defa devletin buyruğuna çağrılmakla birlikte itaat etmeyip devlet güçlerine silahla karşı koyanlar ve isyanı adet haline getirenler yakalandıkları yerde öldürülmüştür. Bu uygulama bazı araştırmacıların “Osmanlı Devleti eşkıya ve âsilerle karşı savaşırken hukukî ve şer'î kuralları çiğnediği, suçluları yargılamadan öldürttüğü ve mallarını yağmaladığı” şeklindeki iddiaların gerçeği yansıtmadığını, aksine şeriata uygun davrandığını göstermektedir. Osmanlı Devleti isyan eden zimmîlerin suçları sabit olduktan sonra elebaşlarına yönelik genelde siyaset cezasını uygulamıştır. Bu cezanın hukukî dayanağı Hanefî mezhebindeki isyan bastırıldıktan sonra âsilerden ele geçirilenlerin ta'zîr cezasıyla çarptırılmalarının devlet başkanının takdirine bırakılan hükme dayanmaktadır. İsyanın büyük boyutlarda olmaması durumunda zimmîler eşkıya ve harâmî kabul edilerek had cezasına çarptırılmışlardır. Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi de isyan eden zimmîlerle ilgili verdiği fetvalarda isyan suçunun birkaç çeşit olduğu, dolayısıyla haraç vermeyip harâmilik yapan, köyler basan ve dağlık yerleri mesken edinen zimmîlerin zimmet akdi bozulmamakla birlikte eşkıyalık ve harâmilik yapanları öldürmenin câiz olduğunu ancak âsilerin eşlerine, çocuklarına ve mallarına el koymanın gayri meşru olduğunu ifade etmiştir. Bundan olsa gerek ki Dîvân-ı Hümâyun'un yetkililere gönderdiği birçok hükümde de her ne olursa olsun isyancıların kadın ve çocuklarına dokunulmaması, öldürülmemesi ve kendilerine zulüm yapılmaması gerektiğine dair onlarca emir ve tâlimat yer almaktadır. Ayrıca âsilerle savaşırken onların kadın ve çocuklarını katledip esir etmenin şeriata ve kanunlara aykırı olduğu, buna aykırı davranışların da ağır bir şekilde cezalandırılacakları ifade edilmektedir. Bütün bunlar Dîvân-ı Hümâyun'un Arnavutluk'taki âsi zimmîlerle ilgili yetkililere gönderdiği emir ve tâlimatlar, şeyhülislâmının verdikleri fetvalar ve Hanefî fıkıh doktrinindeki hükümlerin birbiriyle uyumlu olduğunu göstermektedir. Dîvân-ı Hümâyun'un diğer konularla ilgili verdiği karar ve tâlimatların şer'î prensiplere ne kadar uyumlu olduğunun tespiti araştırılmayı bekleyen bir konudur.

Klasik İslâm hukuk literatüründe olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de isyan eden zimmîlerin kadın ve çocuklarını esir edip köleleştirebilmek ve mallarına ganimet hükmü uygulayabilmek buldukları bölgenin dârülsalâmdan çıkıp çıkmadığına bağlı kılınmıştır.

Nitekim Osmanlı şeyhülislâmlarının fetvalarında ve Dîvân-ı Hümâyun'un yetkililere gönderdiği hükümlerde isyan edip dârüislâma ait bir yeri işgal ve istilâ eden zimmîlerin buldukları bölgenin, şartlar gerçekleştiğinde dârüislâm olmaktan çıktığı ve âsi zimmîlerin harbî konumuna düştükleri tespit edilmiştir. İsyancıların kadın ve çocuklarının esir edilmelerine izin veren bazı mühimme hükümleri de bu duruma ilgilidir. Buna karşılık, âsilerin ehl-i harp ve topraklarının dâruharp sayılmadığı durumlarda kendilerine eşkıyalık hükümleri uygulanmıştır.

Aynı şekilde Dîvân-ı Hümâyun'un gönderdiği birçok hükümde zimmîlerin isyanları bastırılırken âsilerin mal ve mülklerine dokunulması ve yağmalanması açık ve net bir şekilde yasaklanmıştır. Zira isyan eden zimmîlerin mallarını yağmalamanın kanunen yasak ve şeriatça câiz olmadığı belirtilmektedir. Bununla birlikte nadir de olsa bazı hükümlerde isyancıların mallarına el konulmasına izin verildiği görülmektedir. Defterlerde az rastlanan bu tür hükümler dikkatli bir şekilde incelendiğinde isyancıların mallarına el koyma izninin, isyanın büyük boyutlarda gerçekleşmesi, âsilerin buldukları bölgenin dâruharbe dönüşmesi ve kendilerinin harbî sayılması veya isyanı bastırmanın başka bir şekilde mümkün olmaması durumuyla ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Bazı durumlarda âsi elebaşlarının mallarına el koymanın amacı ise masum insanlardan gaspettikleri ve yağmaladıkları malları sahiplerine iade etmek, ödemedikleri vergiler yerine saymak ve zulme uğrayanların mağduriyetlerini gidermektir.

Kaynakça

Yayınlanmamış Arşiv Belgeleri

BOA, (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), *Bâb-ı Asafî*, 3, 5, 6, 7, 9, 12, 14, 15, 16, 19, 35, 22, 27, 29, 30, 31, 33, 34, 36, 39, 40, 42, 43, 46, 48, 49, 51, 58, 60, 62 ve 64 *Numaralı Mühimme Defterleri* (A.{DVNSMHM.d...).

Velî B. Yûsuf: *Mecmû'atü'l-Fetâvâ*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah, 151.

Transkripsiyonu Yapılmış ve Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Barkan, Ömer Lütfî. "Türkiye'de Sultanların Teşriî Sıfat ve Salahiyetleri ve Kanunnâmeler". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 12/2-3 (1946), 713-733.

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), *Bâb-ı Asafî*, 3 *Numaralı Mühimme Defteri 966-968/1558-1560*, haz. Nezihi Aykut ve diğerleri, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1993.

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), *Bâb-ı Asafî*, 5 *Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566) Özet ve İndeks*, haz. Hacı Osman Yıldırım ve diğerleri, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1993.

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), *Bâb-ı Asafî*, 6 *Numaralı Mühimme Defteri (972 / 1564-1565) (Özet-Transkripsiyon ve İndeks)*, haz. Hacı Osman Yıldırım ve diğerleri, 2 Cilt. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1995.

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), *Bâb-ı Asafî*, 7 *Numaralı Mühimme Defteri (975-976 / 1567-1569) Özet - Transkripsiyon - İndeks*, haz. Hacı Osman Yıldırım ve diğerleri, 4 Cilt. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1998.

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), *Bâb-ı Asafî*, 12 *Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572) Özet-Transkripsiyon ve İndeks*, haz. Hacı Osman Yıldırım ve diğerleri, 2 Cilt, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1996.

Döşemetaş, Ömer. *27 Numaralı Mühimme Defteri'nin Özet, Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (1-140)*. Erciyes Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Düzdağ, M. Ertuğrul. *Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'nin Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 2. Basım, 1983.

Düzenli, Pehlül. *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.

Eren, Yunus. *34 Numaralı Mühimme Defteri (s. 1-164) (986-1578): İnceleme-Metin*. Marmara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Kahveci, Gülay. *29 Numaralı Mühimme Defteri (984-1576): Tahlil-Özet-Transkripsiyon*. İstanbul Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 1998.

Paşazade, Orhan. *9 Numaralı Mühimme Defteri (977-978/1569-1570) Özet ve Transkripsiyon*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2006.

Sakarya, Sevilay. *43 Numaralı Mühimme Defteri (H.988/M.1580) Transkripsiyon ve Değerlendirmesi [s. 1-108]*. Erciyes Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Yenişehirli Abdullah Efendi. *Behcetü'l-Fetâvâ*. haz. Süleyman Kaya ve diğerleri. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.

Zamputi, Injac. *Dokumente të Shekujve XVI-XVII Për Historinë e Shqipërisë*. 3 Cilt. Tiranë: Akademia e Shkencave, Instituti i Historisë, 1989.

Araştırma Eserleri

- Akdağ, Mustafa. *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1995.
- Akgündüz, Ahmed. “İslâm ve Osmanlı Hukukunda Gıyapta Yargılama Müessesesi”. *BELLETEN* 196 (1986), 169-199.
- Akgündüz, Ahmed. “Osmanlı Hukukunda Şer‘î Hukuk-Örfî Hukuk İkilemi ve Yasama Organının Yetkileri”. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 12/2 (1999).
- Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992.
- Akman, Mehmet. *Osmanlı Devletinde Ceza Yargılaması*. İstanbul: Eren Yayınları, 2004.
- Anamali, Skënder ve diğerleri. *Historia e Popullit Shqiptar*. 3 Cilt. Tiranë: Botimet Toena, 2002.
- Aslan, Nasî. “Klasik Dönem Ceza Kanunnâmeleri Bağlamında Osmanlı Hukûkunun Şer‘îliği Üzerine”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2003).
- Aydın, M. Akif. *Osmanlı Devletinde Hukuk ve Adalet*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Barkey, Karen. *Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar*. çev. Ebru Kılıç. İstanbul: Versus Kitap, 2. Basım, 2011.
- Ceşşâş, Ebû Bekr Ahmed b. ‘Alî er-Râzî. *Ahkâmu’l-Kur‘ân*. thk. Muḥemmed eş-Şâdiḳ Ḳamḥâvî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâşî’l-‘Arabi, 1992.
- Daşcıoğlu, Kemal. “Osmanlı’da Eşkıyalık Hareketlerini Cezalandırma Yöntemi Olarak Sürgünler”. *Osmanlıdan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*. ed. Osman Köse. Samsun: Samsun İlkadım Belediyesi, 2009.
- Demirtaş, Necati. *Fetvalarıyla Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi*. İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2016.
- Güler, Ümit. *Osmanlı Kıbrısı’nda Müslim-Gayrimüslim İlişkileri*. Ankara: Fecr Yayınları 2019.
- Güler, Ümit. *Osmanlı’da Suç ve Ceza (Kıbrıs Örneği)*. Ankara: Fecr Yayınları 2019.
- Güler, Ümit. “Osmanlı Diyarbekiri’nde Köle ve Cariyeler (18. ve 19. yy.)” *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 60/60 (Haziran 2021), 29-56.
- Heyd, Uriel. *Studies in Old Ottoman Criminal Law*. New York: Oxford University Press, 1973.
- Hoca Sadeddîn Efendi. *Tâcü’t-Tevârîh*. thk. İsmet Parmaksızoğlu. 2 Cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. Basım, 1979.
- Kâsânî, Ebû Bekir b. Mes‘ûd el-. *Bedâ’i’u’s-şanâ’i’ fî tertibi’s-şerâ’i’*. thk. ‘Alî Muḥammed Mu‘avvaḍ - ‘Âdil Muḥammed ‘Abdulmevcûd. 10 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2. Basım, 2003.
- Koşum, Adnan. “Osmanlı Örfî Hukukunun İslâm Hukukundaki Temelleri”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2004), 145-160.
- Marcus, Abraham. *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century*. New York: Colombia University, 1989.
- Midilli, Muharrem. “Klasik Osmanlı Hukukunda Şer‘-Örf Ayrımına Dair Modern Tartışmalar”. *TALİD (Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi)* 12/23 (2014), 33-48.
- Mumcu, Ahmet. *Dîvân-ı Hümayun*. İstanbul: Birey ve Toplum Yayınları, 2. Basım, 1986.
- Özel, Ahmet. *İslam Hukukunda Ülke Kavramı Dârulislâm Dârulharb*. İstanbul: İz Yayıncılık, 3. Basım, 1998, 234.

- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-e'imme Muhammed b. Ebî Sehl Aḥmed es-. *el-Mebsûṭ*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.
- Şabani, Fation. "1560-1590 Yıllarında Osmanlı Devletine Karşı Arnavut İsyanlarının Sebepleri". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Ocak 2020), 139-163.
- Şabani, Fatih. *Arnavutluk'ta Çıkan İsyanların İslam-Osmanlı Ceza Hukuku Açısından İncelenmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2020.
- Ṭahâvî, Ebû Ca'fer Aḥmed b. Muhammed. *Muḥtasaru iḥtilâfî'l-ulemâ'*. thk. Abdullah Neẓîr Aḥmed. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1995.
- Thëngjilli, Petrika. *Shqiptarët Midis Lindjes dhe Perëndimit*. Tiranë: Botimet Toena, 2003.
- Üçok, Coşkun. "Osmanlı Kanunnâmelerinde İslâm Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler III". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 3/1 (1946), 48-73.
- Ünal, Mehmet Ali. "Osmanlı Devleti'nde Askerî Sınıfın Yargılanması". 4/669-697. Ankara, 2010.
- Yaman, Ahmet. "Zimmî (Fıkıh)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/434-438. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.